
Politička ekonomija

Izvorni znanstveni članak
330. 101. 52 (497.5-69)
Primljeno: 16. travnja 2002.

**Politička i moralna ekonomija
u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj***

VOJMIR FRANIČEVIĆ**

Sažetak

Polazeći od analitičkog modela i kategorija američke radikalne političke ekonomije, autor analizira dinamiku ekonomskih promjena u Hrvatskoj tijekom devedesetih godina. Osobito značajnim za razumijevanje te dinamike autor smatra njezinu dimenziju koju – na tragu klasika političke ekonomije – naziva “moralnom ekonomijom tranzicije”. Temeljna institucionalna i socijalna struktura akumulacije u hrvatskom gospodarstvu devedesetih godina obilježena je fenomenima poput državnog populizma, klijentelizma i ortačkog kapitalizma, koji su rezultat HDZ-ova modela “nacionalnog kapitalizma”, tj. specifičnog sklopa ekonomske politike i privatizacije gospodarstva. Taj model nije riješio glavne razvojne probleme niti je osigurao zadovoljavajuće stope gospodarskog rasta. Političko-ekonomska bilanca prvog desetljeća tranzicije u Hrvatskoj stoga je negativna. Autor zaključuje da je u drugom desetljeću tranzicije nužno uspostaviti novi političko-ekonomski model, koji će odgovoriti na glavne izazove s kojima je suočeno hrvatsko društvo: postizanje gospodarskog razvoja, povećanje produktivnosti, redukcija prevelikog državnog aparata, pomirenje imperativa akumulacije i demokratske legitimnosti te obnova moralne ekonomije i povjerenja.

Ključne riječi: Politička ekonomija, moralna ekonomija, institucionalna i socijalna struktura akumulacije, ortački kapitalizam, privatizacija, tranzicija, ovisnost o prijednom putu, Hrvatska

* Ovo je revidirana, za ovu priliku unekoliko skraćena, verzija autorovog rada “Political and Moral Economy in the First Decade of Transition in Croatia” izloženog na međunarodnom skupu “Transitional Economies in Central-Eastern Europe and East Asia”, The International Center for the Study of East Asian Development (ICSEAD) Workshop, u Budimpešti 24.-25. studenog 2000. Autor se zahvaljuje organizatoru skupa na dopuštenju da rad tiska na hrvatskom jeziku.

** *Vojmir Franičević*, redoviti profesor Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na predmetima Politička ekonomija i Počela ekonomije.

1. Uvod

Nakon pada socijalizma u čitavoj su se Istočnoj Europi istodobno pojavili politički i gospodarski zahtjevi koji mogu uključivati teške dileme u vaganju mogućih gubitaka i dobitaka (Franičević, 1996). Ostvarivanje modernog liberalno-demokratskog društva bio je ideal mnogih intelektualaca i političkih poduzetnika. Zbog nedostatka znanja i “zajedničkog povijesnog iskustva”, većina postsocijalističkih društava slijedila je “logiku oponašanja zapadnjačkog modela” (Offe, 1997.), koji je implicirao duboku marketizaciju tih društava, što je valjalo postići liberalizacijom, privatizacijom i poduzetništvom.

Takva orijentacija bez sumnje je naišla na široku potporu u stanovništvu diljem Istočne Europe. U javnosti i među mnogim stručnjacima vladalo je optimistično očekivanje da će se nakon neizbježnog šoka ostvariti održivi gospodarski rast, a tržišni rezultati smatrati prihvatljivim i legitimnim sve dok budu postojale odgovarajuće “sigurnosne mreže”. To pretpostavlja uspostavu ključnih institucija modernog tržišnog gospodarstva i demokracije.

Deset godina kasnije, jasno je da postoje zemlje čija su gospodarska dostignuća značajna, gdje su promjene na razini institucija bile vrlo duboke i opsežne i, što je vrlo važno, čija je politička odanost tržištu i demokraciji tako snažna da nije ni malo uzdrmana političkim ciklusom tijekom dva ili tri kruga općih i lokalnih izbora.¹ No takva postignuća nisu postignuta posvuda u postsocijalističkom svijetu. Slika koja se danas oblikuje vrlo je diferencirana. Suočeni smo i s neuspjesima, tmurnim predviđanjima (posebice glede jugoistočne Europe) te mnogo više opreza, čak i s pesimizmom, u pogledu budućnosti nekih zemalja u regiji. Formira se novi “post-washingtonski konsenzus” (Kraft, 1999.b), koji donosi nužnu dozu realizma u procjeni sposobnosti postsocijalističkih društava za promjene i, što je važnije, u priznavanju inherentnih ograničenja receptata “socijalnog inženjeringa” (primjerice u Stiglitz, 1999., i Roland, 2000.).

Tijekom vremena postalo je vidljivo da nisu važni samo ekonomski učinak i formalne institucionalne promjene; pitanja moralne ekonomije također su izbila u prvi plan. Zaokupljeni stvaranjem školskih primjera tržišnog gospodarstva, arhitekti “washingtonskog konsenzusa” propustili su vrednovati istinsku važnost naslijeđenog socijalnog kapitala, institucija i normi u tranzicijskim društvima (Kraft, 1999.b: 8). Previše su olako ostavili po strani važnost pravičnosti i moralnih pitanja i ignorirali ključnu ulogu koju takva pitanja imaju u stvaranju istinske političke i moralne legitimnosti novih struktura i institucija bogatstva, vlasništva i akumulacije. Također su propustili vrednovati važnost činjenice da novi demokratski ustavi i institucije – iako krhki i nezreli – osiguravaju društvenim akterima podlogu na kojoj oni koji su negativno pogođeni tranzicijskim odabirima i rezultatima mogu potonje legitimno dovesti u pitanje (Offe, 1991.). U takvom se procesu mogu dovesti u pitanje ne samo nova pravila, nego također i izbor igrača i uloga. Pokušat ću pokazati da se upravo to i dogodilo u hrvatskom slu-

¹ Posebice se zahvaljujem Evanu Kraftu, koji je pomno čitao raniju verziju teksta, na vrlo korisnim komentarima, sugestijama i ljubaznoj potpori. On naravno nije odgovoran za bilo kakve preostale nedostatke. Uostalom, ovaj rad je nastao zahvaljujući i u velikoj mjeri zajedničkom radu s Ivom Bičanićem (Bičanić/Franičević, 2000.).

čaju. Institucionalne i socijalne strukture akumulacije koje su se formirale tijekom 90-ih godina dalekosežno su delegimirane i prije nego što su se konsolidirale. Prevladala je kombinacija ortačkog kapitalizma (Bićanić/Franičević, 2000.) i populizma (Lovrinčević, 1999.: 293), koja je, međutim, doživjela dramatičan neuspjeh, što je rezultiralo masovnim zahtjevima da se promijeni razvojni put kojim se krenulo tijekom devedesetih godina.

Kontekst novonastale nacionalne države, uspostavljene raspadom jugoslavenske federacije, rata, razaranja, nacionalne euforije i otvorenog nacionalizma pokazat će se odlučnim u evoluciji hrvatskog tipa kapitalističkog tržišnog društva. Tako je hrvatska tranzicijska politika tijekom 90-ih godina dobila svoju specifičnu aromu ortakluka, nepotizma, korupcije, državnog klijentelizma, instrumentalizacije države u partikularne svrhe i pompoznosti. Taj je kontekst posebice utjecao na privatizaciju i (re)distribuciju bogatstva, obilježja poduzetništva i poduzetničkog ponašanja (više u Franičević, 1999.c i 2001.), no što je najvažnije, utjecao je na samu državu i oblike vladanja, utemeljene na širokim diskrecijskim ovlastima i stvaranju specifičnog tržišta renti (Franičević, 1999.a). Moja je teza da je institucionalna struktura što se u Hrvatskoj razvila tijekom 90-ih godina bila neučinkovita, vjerodostojnost formalnih institucija bila je niska, provedba zakona slaba, a neizvjesnost vrlo velika, što je uvelike pridonijelo nastanku ortačkog kapitalizma umjesto učinkovite ekonomije i istinski demokratskog društva. Odabrane razvojne opcije i slabosti stvorile su tip razvoja određenog prijednim putem (*path dependent*), čije je prevladavanje najteža i najneizvjesnija zadaća drugog desetljeća tranzicije.

Krajem devedetih tmurna je slika hrvatske stvarnosti bila obilježena recesijom, dubokim socijalnim podjelama, sukobima i predrasudama te se činilo kako tranzicija treba još jednom krenuti ispočetka. No prije nego što se pozabavim specifičnostima hrvatskog slučaja, u sljedećem ću se odlomku pozabaviti teorijskim konceptima važnim za moj pristup problemu. U trećem odlomku detaljnije ću razmotriti razloge neuspjeha da se u prvom desetljeću tranzicije postignu akumulacija i rast, kao i da se osiguraju dugotrajna legitimacija i masovna podrška. U četvrtom, završnom odlomku, razmotrit ću izazove s kojima se suočavaju nova vlada kao i, općenito, drugo desetljeće tranzicije.

2. *Između akumulacije i legitimacije: politička i moralna ekonomija tranzicije*

Model političke ekonomije koji koristim duguje mnogo američkoj radikalnoj političkoj ekonomiji. No uz to što izričito rabi koncept moralne ekonomije, pod utjecajem je rezultata novijih rasprava o institucionalnoj promjeni i socijalnim mrežama. To se posebice odnosi na važnost političko-institucionalnih odabira, posebice onih ranih koji se tiču ustava i izbornog sustava, modela privatizacije itd. Utvrđeno je da su ti odabiri od velikog značenja za kasniji razvoj i nastanak razlika među zemljama (Fish, 1998.). Ti odabiri, koji uspostavljaju nove izvore ovisnosti o prijednom putu (*path-dependency*), mogu zbog niza razloga biti neučinkoviti: primjerice, zbog posebnih interesa, ograničene racionalnosti u stvaranju institucija, modela stvarnosti koje akteri koriste u svojoj interpretaciji institucija (ili jednostavno zbog važnosti ideologije, primjerice snažnog nacionalizma nasuprot liberalizmu) te, na poslijetku, zbog utjecaja tradicije i uvjerenja

odnosno ovisnosti o prijedenu putu (*path-dependencies*) na učinak institucija (North, 1997.).

Radikalna politička ekonomija tvrdi da “bez stabilnog i povoljnog vanjskog okruženja nema kapitalističkih investicija u proizvodnju.” To vanjsko okruženje, koje se sastoji od “svih institucija koje utječu na proces akumulacije” (Gordon et al., 1982.: 23) definira institucionalnu ili socijalnu strukturu akumulacije (ISA). Međutim, iako je ključno za proces i obrasce akumulacije (time što definira poticaje i ograničenja), stvaranje ISA-e nije proces koji se odvija na temelju potpuno racionalnog društvenog plana, nego proces (ponekad “slijepog”) traženja kroz političke sukobe, koalicije (pragmatične i ideološke) i kompromise. Drugim riječima, ne postoje a priori razlozi zašto bi društva, posebice kada se događaju velike institucionalne promjene, trebala doista uspjeti u odabiru učinkovitih institucija (kao što argumentira North, 1990. i 1997.) i uspostavljanju institucionalne strukture akumulacije koja će rezultirati održivim gospodarskim rastom. Institucionalna je učinkovitost inherentno kontekstualna (Campos, 1999.). Iz tog razloga (koji se često previđa kad se preporuča puko institucionalno oponašanje) čak ni striktna provedba institucija nije dovoljna da se osigura učinkovitost – potrebno je mnogo više od toga². Istodobno, inherentna kontekstualnost institucionalne promjene “implicira da prostor za političke odabire ... može biti širi nego što se često pretpostavlja” – gospodarstva u tranziciji nisu nužno osuđena na “ovisnost o pređenom putu” (Campos, 1999: 23).

Također se može dogoditi da u procesu promjene ISA postane neuskладiva s potrebama akumulacije ili ih čak ometa. To je posebice slučaj u situaciji dinamičnih tehnoloških, gospodarskih i društvenih promjena koje zahtijevaju sveobuhvatnu institucionalnu prilagodbu. U takvim uvjetima pogođeni akteri lako mogu dovesti u pitanje specifičnu ISA-u, te se javljaju tendencije k legitimacijskoj krizi. Međutim, ovisnost o pređenom putu, “kombinacija ušančenih interesa i općeg otpora promjenama vjerojatno će onemogućiti laganu reformu propadajuće socijalne strukture akumulacije. Obično je potrebno dramatično političko-ekonomsko pogoršanje prije nego što se mobiliziraju snage za uspostavu nove ISA-e” (Block, 1990: 300).

Slijedi jednostavni zaključak: ISA koja je u Hrvatskoj nastala u prvim godinama tranzicije, i koja je bila obilježena ortakim kapitalizmom, državnim populizmom i klijentelizmom, nije uspjela osigurati održivi gospodarski rast. Također nije uspjela osigurati ni stvarnu demokraciju, kao ni puno poštivanje vladavine prava i građanskih prava. Ako je tako, glavna je zadaća drugog desetljeća tranzicije, nakon dramatične političke promjene koju su polučili izbori u siječnju 2000., da se kroz eminentno političke procese, sukobe i odabire, (ponovno) izgradi nova održiva ISA, koja će osigurati stabilan okvir za održiv gospodarski rast i demokratski razvoj.

“Moralna ekonomija” možda je ključna u tom pothvatu. Kod “političke ekonomije” riječ je o akumulaciji i raspodjeli, o sukobima i moći, o državama i tržištima, o kontroli i vladavini. Kod “moralne ekonomije” riječ je o društvenim normama i percepcijama,

² Iako se u jednom od još uvijek rijetkih pokušaja mjerenja institucionalne promjena u tranzicijskim gospodarstvima ustvrdilo da je vladavina prava najvažnija institucionalna dimenzija vladavine, valja razmotriti više kritičkih dimenzija: odgovornost izvršne vlasti, kvalitetu birokracije, karakter procesa političkog odlučivanja i snagu civilnog društva (Campos, 1999.).

vrijednostima i sudovima koje akteri imaju o svom individualnom sudjelovanju i ulogama u gospodarskim procesima, kao i općenito o prirodi gospodarskog sustava i njegovim rezultatima. Tu je osobito riječ o pravičnosti i pravednosti, poštenju i zaslugama, onome što je prihvatljivo i što nije. Njezina je središnja uloga legitimiranje gospodarskog sustava, gospodarskih procesa i rezultata.

S obzirom na raširenu sklonost ekonomista da tržišne rezultate prosuđuju samo instrumentalnim mjerilima, odbacujući pri tom svako moralno vrednovanje kao neprimjereno, pitanje nije “koliko je ta argumentacija filozofski ili sociološki kvalitetna, nego koliko će biti djelotvorna kao legitimacija tržišnih rezultata u smislu da stvarno uvjetovuje percepcije i djelovanja u društvu uopće. A gledano s tog stajališta, šanse za uspjeh su male. Temeljna je slabost te argumentacije da se veto na prosuđivanje tržišnih rezultata moralnim kriterijima, koji želi nametnuti, koliko god bio filozofski uvjerljiv, izravno suprotan u popularnim sklonostima. Mnogobrojni dokazi pokazuju da se u društvu općenito razlike u dohotku i drugim prihodima zapravo vrlo često i rado ocjenjuju kriterijem njihove “pravičnosti” (Goldthorpe, 1987.: 369 – 373). To osobito važi za razdoblja velikih transformacija – a postsocijalistička transformacija je doista takva – kad se događaju temeljne gospodarske i socijalne preraspodjele i dislokacije.

Moja uporaba termina “moralna ekonomija” nedvojbeno potječe od Adama Smitha i njegove prečesto zaboravljene *Teorije moralnih osjećaja* (*The Theory of Moral Sentiments*, Smith, 1759.). Smith je bio svjestan toga da “trgovačko društvo” ne bi moglo preživjeti da sami akteri ne kontroliraju svoje egoistične strasti: “naglasak je *Teorije moralnih osjećaja* stoga na društvenim procesima kojima se egoistične strasti kanaliziraju, ublažavaju i preusmjeravaju, omogućujući ljudima da mirno žive jedni s drugima, da slijede svoju sreću predviđajući na dugi rok i djeluju altruistično” (Mueller, 1993.: 99).

U skladu s tim razmišljanjima, polazim od toga da “moralna ekonomija” pripada samoj srži političko-ekonomskog modela koji rabim.³ Ako je temelj uspješne tranzicije održivi gospodarski rast utemeljen na legitimnom institucionalnom sklopu, onda se problem legitimnosti ne sastoji samo u tome da se namire gubitnici (kao što se čini u keynezijanskom ili bilo kojem drugom etatičkom redistributivom modelu) time što će im se dati prava na resurse (sigurnosne mreže), nego se, naprotiv, tiče građana općenito: smatraju li ekonomski proces, svoje sudjelovanje u njemu i njegove rezultate legitimnima ili ne? To je, dakako, normativni sud, utemeljen na normama, vrijednostima, ideologiji i pojedinčevu shvaćanju moralnosti, kao i na osobnim iskustvima u kontekstu koji se mijenja i percepcijama tog konteksta. Tvrdnja da su “ljudske vrijednosti temeljni izvor iz kojeg gospodarski sustav izvodi svoju legitimnost” može izgledati pristajanjem uz ekstremnu poziciju, radikalno suprotstavljenu “onima koji niječu da gospodarstvo može bilo što reći o ljudskim vrijednostima” (Wilson, 1991.: 233). Postoji, međutim, jaka veza između ljudskih vrijednosti i društvenih normi s jedne strane, te legitimnosti gospodarskog sustava s druge.

³ Međutim, ja se ne služim moralnim gospodarstvom kao pojmom za bolje društvo budućnosti, kao Powelson (1998.), koji se temelji na širokoj prihvatljivosti niza moralnih načela i norma.

Iz tih razmišljanja proizlazi *moja druga postavka* da je moralno-ekonomski sklop hrvatske tranzicije bio od velikog značenja: nije osigurao nužnu i dugotrajnu legitimnost institucionalne i socijalne strukture akumulacije. Umjesto toga, legitimacija je oslabila te je s vremenom postala potpuno upitnom. Uspjeh drugog desetljeća u velikoj će mjeri ovisiti o sposobnosti aktera da se pozabave takvim pitanjima legitimnosti novog tržišta i političkih institucija, osiguravajući im ne samo političku već i moralnu potporu.

Posljedna se točka tiče moje uporabe sintagme “ortački kapitalizam” (u daljem tekstu: OK). Ona se najčešće rabi na deskriptivan način kako bi se upozorilo na uske veze između političara i poduzetnika, njihove korupcionaške mreže, instrumentalizaciju politike u partikularne svrhe, traganje za rentom (*rent-seeking*) itd. Unatoč činjenici da ne postoji opće prihvaćena definicija i stanovitoj neodređenosti izraza, sintagma OK rabljena je za opis gospodarstava jugoistočne Azije i Rusije kao i nekih drugih gospodarstava u tranziciji (primjerice, Krugman, 1999.; EBRD, 1998.; Russia Reform Monitor, 1998.). Iako stanoviti ishodišni uvjeti (u smislu povijesti, socijalnog kapitala, kulture i geografije) zacijelo utječu na nastanak OK-a, prije svega su važni politički odabiri, koji mogu utjecati na institucije i ponašanje (Kolodko, 1998.; EBRD, 1999.).

Kada smo za hrvatsko iskustvo uporabili sintagmu OK, htjeli smo naglasiti njegovu sustavnu i endemičnu narav (Bičanić/Franičević, 2000.). On je srž političko-ekonomskog modela nastalog devedesetih godina, a ujedno je i bit njegove krize. Smatram da je OK u Hrvatskoj prvenstveno rezultat političkih/institucionalnih odabira, koji su nastali u specifičnom kontekstu prilika i tradicije. To znači da su hipoteke prošlosti i naslijeđeni društveni kapital, ili njegov nedostatak (niska razina građanske svijesti, ali jake paternalističke sklonosti) igrali važnu ulogu u hrvatskoj tranziciji (Štulhofer, 2000.: 128; Županov, 1997.). Međutim, to također znači dati fenomeni ne mogu potpuno objasniti tijek prvog desetljeća hrvatske tranzicije. To možda još više vrijedi za početak drugog desetljeća. Štulhofer analizirajući rezultate svojeg empirijskog socio-kulturološkog istraživanja naglašava da se negativna ocjena tranzicije u Hrvatskoj ne može objasniti samo kulturnom inercijom, nego se u prvom redu treba pripisati situacijskim čimbenicima (primjerice, nezadovoljstvu stvarnošću tranzicije). To se posebno odnosi na mlađe naraštaje (Štulhofer, 1998.: 171, i 2000.: 115).

Dva su važna pitanja u svezi s nastankom OK-a kojima se treba pozabaviti: prvo, stvaranje socijalnih mreža i suradnje, i drugo, snagom “veza”: jesu li slabe ili obvezujuće.

Ako netržišni odnos (utemeljen na rodbinskim, mjesnim, socijalnim, političkim vezama) osigurava određene prednosti akterima (koje se općenito ne mogu postići dalekim tržišnim odnosima), onda se može očekivati pojava “ortakluka”. U odnosima među privatnim akterima to često može proizvesti brojne korisne učinke, koji su posljedica suradnje i povećavaju socijalno blagostanje. Dručije je u sferi interakcije privatnog i javnog. Tu se akteri lako upuštaju u (re)distributivna djelovanja, nastojeći instrumentalizirati državne institucije, prebacujući troškove na društvo, pa čak (u slučajevima čiste pljačke) umanjujući socijalno blagostanje. Na žalost, Hrvatska je jedna od najviše rangiranih tranzicijskih zemalja prema kriteriju pojave i utjecaja takvih aktivnosti (Hellman et al., 2000.).

Zašto je snaga veza važna (Granovetter, 1985.)? Suradnja i socijalne mreže utemeljene na jakim, obvezujućim vezama među akterima mogu lako rezultirati blokadom

promjene, iako je jasno da postoje učinkovitija rješenja. Prejake veze mogu spriječiti razrješenje inherentnih sukoba i onemogućiti eksperimentiranje s boljim organizacijskim rješenjima, uključujući i rješenja utemeljena na neosobnim tržišnim odnosima. U situaciji krize, sustav ortačkog kapitalizma nesposoban je proizvesti fleksibilan odgovor, kao kad se svi drže broda koji tone! To je tipično za OK u Hrvatskoj: socijalne mreže među članovima nove političke i gospodarske elite previše su se temeljile na jakom tradicionalnom socijalnom kapitalu i identifikaciji, što je samo učvršćeno zajedničkim prihvaćanjem nacionalističkog fundamentalizma. Ukidanje OK-a zasigurno je izvor najdubljih dvojbi drugog desetljeća tranzicije.

3. Zašto je prvo desetljeće tranzicije bilo neuspješno?

3.1. Institucionaliziranje, neuspjela konsolidacija i kriza HDZ-ovog projekta nacionalnog kapitalizma

Prvi izbori u Hrvatskoj, održani u travnju i svibnju 1990., dali su HDZ-u legitimaciju da bez ograničenja ostvari svoje političke i društvene planove, unatoč formalno demokratskom sustavu i izabranom višestranačkom parlamentu. HDZ-ove su vlade u mnogim aspektima preradikalno, u drugim pak neangažirano i neuvjerljivo, provele niz institucionalnih promjena s ciljem da stvore temelje specifične vrste hrvatskog kapitalizma. No unatoč tome što je uživao prilično udoban politički položaj, projekt HDZ-ovog nacionalnog kapitalizma nedvojbeno nije uspio ispuniti dana obećanja niti zadovoljiti očekivanja koja je izazvao.

Bilo bi korisno, slijedeći sugestiju Bičanića i Franičevića (2000.), razlikovati tri razdoblja u razvoju hrvatskog modela nacionalnog kapitalizma. Prvo razdoblje, koje je trajalo je od 1989. do jeseni 1992. odnosno listopada 1993., bilo je razdoblje kad je stvorena povijesna prilika za nastanak OK-a. U drugom razdoblju (od jeseni 1992. odnosno listopada 1993. do 1997./1998.) uslijedila je institucionalizacija OK-a, povezana s jakom prisutnošću populističkih tendencija. Na posljepku, treće razdoblje (od 1997./1998. do siječnja 2000.) bilo je razdoblje neuspjele konsolidacije, kriza i fragmentacije modela.

U *prvom razdoblju* valjalo je izvršiti određene ustavne, institucionalne i policy odabire koji su se pokazali ključnima u uspostavljanju novih ovisnosti o prijednom putu. Ti su se odabiri odnosili na politički i izborni sustav, teritorijalnu organizaciju, liberalizaciju i privatizaciju. Stoga je to također bilo razdoblje kada su još uvijek bile otvorene različite alternative. Bilo je to razdoblje velike neizvjesnosti, zbog rata, visoke inflacije, niske porezne discipline i niske razine poštivanja vlasničkih prava i ugovora. Na to su razdoblje snažno utjecali nacionalizam, rat i slom većeg domaćeg tržišta. Bilo je to također razdoblje jedinstvenih prilika za stjecanje kapitala, zaradu i prisvajanje renti, koje se više nikad neće ponoviti u tom opsegu. U toj situaciji, osobito uzimajući u obzir golemi institucionalni vakuum prouzročen istodobnim šokom tranzicije i sloma savezne države, akteri su se suočili s jakim poticajima da krše pravila (formalna i neformalna) i slabim poticajima na izgradnju reputacije. Nesposobnost da se razviju djelotvorni mehanizmi samokontrole dodatno je povećala pritisak na i onako neučinkovito

i preopterećeno pravosuđe i znatno je pridonijela visokoj razini moralnog hazarda u trgovačkim i financijskim transakcijama.

Zahvaljujući nadmoćnoj izbornoj pobjedi, HDZ nije bio prisiljen voditi konsenzualnu politiku, nego je dobio potpunu slobodu da nametne svoje ustavne, institucionalne i socijalne preferencije (vidi Kasapović, 1996.: 167). Nacionalistički program vodeće stranke doveo je do etatizma, opsjednutosti veličinom nacionalne države (uključujući ambiciju teritorijalnog proširenja) ničim ograničenih diskrecijskih postupaka i nastanka paternalističke države, koja je održavala posebne odnose sa svojim klijentima – žrtvama rata i / ili tranzicije, te nedostatnog poštivanja ljudskih prava i vladavine prava. Polupredsjednički sustav s autoritarnim predsjednikom te izborni sustav koji je proizvodio učinke usporedive s učincima većinskog sustava (Kasapović, 1996.: 173) pridonijeli su tome da se vladavina HDZ-a bez osporavanja učvrsti na izborima 1992. i 1995. Istodobno, umjesto da se priključi liberalno-demokratskim trendovima Istočne Europe, “prema ostvarenim institucionalnim preferencijama nova politička elita u Hrvatskoj (bila je) ... slična starim ili reformiranim elitama u istočnoeuropskim zemljama” (Kasapović, 1996.: 168).

Sam rat stvorio je brojne mogućnosti ne samo za brzo bogaćenje na uglavnom netransparentne način, nego i za preusmjeravanje tih zarada u službeno gospodarstvo, posebice putem privatizacije. Visoka inflacija, kojom je financiran rat, slaba porezna i ugovorna disciplina, svenazočna korupcija i grabežljivo ponašanje, kako novih poduzetnika, tako i novih vladara, velika asimetričnost informacija na svim tržištima – sve je to dovelo do tendencija k uspostavi ortačkog kapitalizma i “neproduktivnog poduzetništva”, da uporabimo Baumolovu sintagmu (1990.). Sve su to postala glavna obilježja odnosno sastojci kapitalizma u nastajanju. Istodobno, kontekst stvaranja nacionalne države u ratu značajno je umanjio društveni i politički potencijal osporavanja takvih trendova, unatoč činjenici da su stvorene formalne demokratske institucije.

Rat je prouzročio još nešto: mnogobrojne žrtve i ogromno razaranje nisu samo nametnuli velike troškove društvu i državnom proračunu, nego su stvorili posebne interesne skupine čije je zahtjeve bilo teško odbiti, osobito stranci koja se u velikoj mjeri oslanjala upravo na te skupine. To će značajno ograničiti odabire vezane uz tržišne reformi i državnu potrošnju.

Raspad bivšeg jugoslavenskog tržišta i kolaps trgovine s nekadašnjim COMECON-om također su imali drastične posljedice. S jedne strane, to je otvorilo nove mogućnosti trgovine za novoosnovana poduzeća, a s druge strane, većinu je poduzeća u društvenom odnosno javnom sektoru (koja su se suočila s gubitkom ili smanjenjem tržišta i raspadom svojih dobavljačkih lanaca) učinilo osjetljivijim na tranzicijske šokove liberalizacije i privatizacije. Osim toga, brojna poduzeća i drugi gospodarski akteri bili su dramatično pogođeni ratom i ratnim razaranjem. Njihov je kapital u postupku privatizacije stoga bio znatno ugrožen.

Liberalizacija, unutarnja i vanjska, bila je prilično radikalna i brza, s brojnim institucionalnim prazninama. To je dovelo do eksplozije trgovačkih tvrtki i uvoza, budući da su tržišta u nastajanju stvarala kvazi-rente, kao i nove mogućnosti za traganje za rentom (*rent-seeking*) i instrumentalizaciju države u partikularne svrhe. Istodobno su upravo te praznine i nedostatak potrebne regulacije snažno pridonijeli velikoj ovisnosti

aktera o diskrecijskim postupcima države. Međutim, za učvršćenje OK-a ključna je bila privatizacija. HDZ nije zagovarao samo liberalizaciju i privatizaciju, nego i radikalni raskid s nasljeđem samoupravljanja i s njime povezanih zahtjeva. Umjesto toga valjalo je stvoriti novu klasu nacionalnih kapitalista i malih poduzetnika. Naravno, stvari nisu bile tako jednostavne. Prvo, građani su općenito, a osobito menadžeri i zaposlenici u tvrtkama društvenog sektora, imali velika očekivanja i zahtjeve glede njihove uloge u privatizaciji nečega što je bilo “društveno vlasništvo”. Drugo, ta su očekivanja i zahtjevi priznati kao potpuno legitimni zakonodavnim i institucionalnim aktivnostima posljednje jugoslavenske vlade na čelu s premijerom Markovićem – bilo je nemoguće radikalno ih odbaciti. Treće, “socijalistički” menadžeri kontrolirali su glavne resurse i vještine. Stoga se bar donekle moralo zadovoljiti njihove aspiracije, iako nisu bili idealni tip HDZ-ovskog vlasnika.

Drugo razdoblje (od jeseni 1992./1993. do 1997./1998.) obilježeno je institucionalizacijom i konsolidacijom modela utemeljenog, s jedne strane, na snažnoj prisutnosti ortačkog kapitalizma, a s druge, na populizmu. Drugi višestranački izbori, održani 1992., donijeli su HDZ-u udobnu i neupitnu većinu. To je otvorilo mnogo više prostora za diskrecijsko ponašanje u formiranju nove gospodarske i društvene elite, a isodobno je u velikoj mjeri umanjilo sposobnosti nadzora u društvu koje je još uvijek bilo zaokupljeno ratom. Glavni čin konsolidacije bio je stabilizacijski plan iz listopada 1993. U ostvarenju većine svojih neposrednih ciljeva (stabilnost cijena i tečaja, vidi bilješku 6) plan je polučio potpuni uspjeh (Franičević/Kraft, 1997.; Anušić et al., 1995.). U tom razdoblju usvojen je niz zakona (primjerice, Zakon o stečaju, Zakon o tržišnom natjecanju, itd.), neki su izmijenjeni i na kraju zamijenjeni novima (Zakon o privatizaciji), osnovane su brojne agencije (za sanaciju banaka, restrukturiranje državnih poduzeća, itd.), stvorene su strukture kolektivnog pregovaranja o plaća, itd. Reklo bi se: uobičajene tranzicijske stvari! Dakako, u mnogo čemu Hrvatska je u tom razdoblju bila vrlo slična i usporediva s drugim zemljama. Čak i prema kriteriju gospodarskog rasta izgledala je vrlo uspješnom (vidi tablicu 1).

U tom razdoblju se “tajkunski kapitalizam” (usp. Franičević, 1999.c) neprijeporno uspostavio kao najistaknutija značajka nove vlasničke strukture. Njegovo nastajanje i rast u najvećoj je mjeri pomagala sama država. To je također razdoblje u kojem se “velika no slaba država”, podložna prisvajanju i grabežu, aktivna u stvaranju renti i traganju za rentom, duboko korumpirana i sklona kršenju zakona, sklona selektivnim postupcima i kljentelizmu, upostavila kao glavni akter na sceni. Trajni “demokratski deficit” umanjio je naravno odgovornost političara i birokracije. Čak i kad su postajali zakoni i propisi, angažman u njihovoj provedbi nije bio uvjerljiv. Podjednako štetno za vladin ugled bilo i njezino karakteristično nepoštivanje pravovremenog izvršavanja vlastitih obveza. Još je štetnije bilo to što je tako signalizirala akterima u privatnim transakcijama da se i oni tako ponašaju.

Politika stabilizacije, često razvikana kao veliki uspjeh, u stvarnosti nije bila istinski radikalna. Unatoč strogoj monetarnoj politici, i dalje je ostao moguć režim mekog proračuna u privatiziranim i neprivatiziranim tvrtkama zahvaljujući politici prilagodbe, subvencijama i neplaćanju dugova (kako u interakcijama javnih i privatnih subjekata, tako i između privatnika), nespremnosti vlade (ali i banaka i/ili dobavljača) da primjenjuju propise o stečaju, čak i u najjasnijim slučajevima. Umjesto toga, osobito ako su

ulozi bili visoki, privatni su akteri naprosto preferirali ulazak države – i socijalizaciju gubitaka. Za hrvatski je OK karakteristično da su te mogućnosti bilo mnogo veće za aktere koji su imali dobre političke veze i/ili su smatrani politički važnima. Rezultat je bio, s jedne strane, nastanak financijski vrlo moćnih privatnih holdinga, koje su kontrolirali vanjski akteri s dobrim vezama (“tajkuni”), i, s druge, opstanak velikih tvrtki u državnom vlasništvu, koje se praktički nisu restrukturirale te su i dalje proizvodile gubitke.

Za HDZ-ove populističke ambicije podjednako su važne bile brojne obveze prema različitim klijentima, koje su preuzete kako bi se dobila široka javna podrška za nastajuću političku ekonomiju, u kojoj su dominirale uske i međusobno povezane političke i gospodarske elite. Država se stoga obvezala prema zaposlenicima nerentabilnih tvrtki, zaposlenicima u javnom sektoru, nezaposlenima, umirovljenicima, ratnim veteranima i žrtvama rata, žrtvama komunizma, seljacima i poduzetnicima itd. Vlada se sve teže mogla odupirati zahtjevima da nadoknadi gubitke “izgubljenih godina”. Tako su mnogobrojni legitimni zahtjevi ugrađeni u sustav te je stvorena jasna računica gubitaka i dobitaka između potreba akumulacije i potreba da se konsolidira narodna podrška (Franičević/Kraft, 1997.). U situaciji kad su izravne strane investicije kao i ulaganja hrvatskih emigranata u domovinu bili razočaravajuće niski, to će postati osobito važno. Drugo razdoblje nije samo stvorilo sustav “tajkunskog kapitalizma”, nego je postalo sve ovisnije o njegovim gospodarskim učincima, koji su bili jako slabi. A neučinkovito je bilo i restrukturiranje brojnih velikih tvrtki, koje je još uvijek kontrolirala država.

Naposlijetku, *treće razdoblje* (od 1997./1998. do siječnja 2000.) razdoblje je neuspjele konsolidacije, razdoblje kriza i fragmentacije, te osipanja HDZ-ova modela nacionalnog kapitalizma. Pojavile su se naglašene tendencije krize akumulacije i krize legitimacije. To je razdoblje, unatoč impresivnoj stabilnosti cijena i tečaja, bilo u znaku serije kriza: krize trgovinskog deficita (1997.), “druge bankovne krize” (1998./1999.), krize likvidnosti i fiskalne krize, pogoršanja u realnom sektoru (pada BDP-a, rastuće nezaposlenost te i dalje niskih investicija) (više u: Kraft, 1999.a; Lovrinčević, 1999.; Šonje/Vujčić, 1999.; Bičanić/Franičević, 2000.; IMF, 2000.).

Međutim, najimpresivnija kriza dogodila se serijom slomova tajkunskih imperija, s teškim gospodarskim i socijalnim posljedicama (usp. Petričić, 2000; Franičević, 1999.c i Franičević/Sisek, 2000.). Moralna ekonomija tog razdoblja napokon je lišena sjaja koji je nastojala stvoriti oko sebe. Usprkos demokratskom deficitu jačala je opozicija, kao i bijes javnosti zbog privatizacije i brojnih drugih zlouporaba što su ih počinili državni dužnosnici. Legitimnost privatizacije nije samo postala upitna, nego su je žrtave privatizacije i tranzicije sve više počele osporavati. Bolest predsjednika Tuđmana, povezana s jasnim distanciranjem novog poglavara katoličke crkve, nadbiskupa Bozanića, od HDZ-ovih ekscesa, samo su poduprli proces dramatičnog slabljenja javne podrške političkoj i moralnoj ekonomiji toga razdoblja. Bozanićeva izjava u govoru 1998. da je riječ o “grijehu struktura” bio je jasan i vrlo precizan sud o moralnoj ekonomiji tog doba, koji na tako jasan način nije više nikad ponovljen. Parlamentarni izbori u siječnju 2000. godine označili su stvarni kraj tog razdoblja.

3.2. Problematična akumulacija i rast

Niske privatne investicije (negativne netto investicije: Lasić, 1999.), deindustrializacija (Crkvenac, 1999.), niska zaposlenost (rastuća nezaposlenost, padajući broj zaposlenih), slabo restrukturiranje (ograničeno uglavnom na smanjenje radne snage) i nedjelotvorno korporativno upravljanje – onemogućili su održivi gospodarski rast. Učinci poslijeratne obnove bili su skromni i nedovoljni za stvaranje dugotrajnog impulsa rasta.

Birači, kao i građani općenito, daleko bi lakše oprostili grijeh privatizacije da je stvoreno životno sposobno gospodarstvo, koje povećava blagostanje. No umjesto toga, krajem devedesetih hrvatsko se gospodarstvo nalazi u kontinuiranom višegodišnjem padu i cikličkoj recesiji, nesposobno za preživljavanje, pod dominacijom ortačkog kapitalizma, i s pučanstvom iscrpljenim tranzicijom, ali i bijesnim zbog korupcije i kriminala kao i zbog izostanka sankcija za takve aktivnosti. Početkom 2000. dolazi vlada s mandatom za promjenu, koja se na raznim poljima suočava s mnogo gorim gospodarskim uvjetima nego što su bili kad je počela tranzicija u Hrvatskoj.

Višegodišnji pad se najbolje vidi u stopama rasta koje su vladale osamdesetih i devedesetih godina. Mjereno cijenama iz 1972., stopa rasta hrvatskog brutto materijalnog proizvoda iznosila je za razdoblje od 1980. do 1985. 0,16%, a u razdoblju od 1985. do 1988. iznosila je 0,57% (Bogunović, 1991.), s negativnom stopom rasta u godinama od 1987. do 1989., kad se istodobno produbljuje politička i gospodarska krize jugoslavenske federacije. BMP je 1989. bio samo 1% viši nego 1980. (Družić, 2001.: 16). Podaci o hrvatskom brutto društvenom proizvodu (BDP) u 1990. prikazani su tablici 1.

Tablica 1: Hrvatski brutto domaći proizvod – stope rasta 1990.-2000.

	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
stope rasta	-9,9	-21,1	-11,7	-8,0	5,9	6,8	5,9	6,8	2,5	-0,9	3,7*

Izvor: Državni zavod za statistiku, Hrvatska narodna banka

*privremena (procjena za 2001. je oko 4,0)

Iako podaci nisu sasvim usporedivi, oni jasno ukazuju na dva desetljeća niskog rasta. Štoviše, u tom su razdoblju bila dva razdoblja negativnog rasta. Prvo razdoblje, početkom osamdesetih, odnosi se na ponovno ostvarivanje vanjske solventnosti nakon eksplozije “krize dugova” u bivšoj SFRJ, a drugo i mnogo duže, koje je gotovo prepolovilo BDP, prouzročeno je šokovima krize i raspada SFRJ, tranzicijskih politika, rata i gubitka bivših domaćih tržišta u Jugoslaviji i izvoznih tržišta u bivšem Sovjetskom Savezu. Iako službeni podaci možda preuveličavaju pad proizvoda zbog značajne prisutnosti neslužbenog gospodarstva u Hrvatskoj (vidi odgovarajuća poglavlja u: Feige/Ott, 1999.) kao i zbog nekih drugih inherentnih čimbenika (kako tvrdi Åslund, 2001.), službeno registrirani ukupni pad proizvoda u razdoblju od 1990. do 1993. bio je prilično dramatičan: iznosio je oko 50% BDP-a, što je nedvojbeno vrlo dubok pad u usporedbi s drugim istočnoeuropskim zemljama (UNDP, 2000.: 18). Razdoblje “mirovne dividen-

de⁴, obilježeno politikama stabilizacijskog plana (usp. Franičević/Kraft, 1997.; Anušić et al., 1995.) i petogodišnjim pozitivnim stopama rasta (1994.-1998.) nije anuliralo taj pad. Do kraja razdoblja BDP još uvijek zaostaje za razinom od prije rata.

Nema sumnje da je stabilizacijski plan iz 1993. donio visoko cijenjenu stabilnost u smislu niske inflacijske stope i stabilnosti tečaja.⁵ Gospodarski oporavak omogućio je znatan realan rast plaća (vidi tablicu 4), što je bilo jedno od glavnih sredstava za brzi rast osobne potrošnje. Mnogi, međutim, misle da je cijena stabilnosti bila previsoka, stabilnosti koja se temeljila na monetarnim ograničenjima i precijenjenoj domaćoj valuti (primjerice Zdunić, 1999.; Lovrinović, 1999. i mnogi drugi). Danas je to još uvijek važno pitanje u raspravama među ekonomistima kao i unutar nove vladajuće koalicije, u potrazi za održivim putevima za stvaranje rastućeg gospodarstva. I dok su građani, posebice oni koji redovito primaju svoje plaće, sretni zbog uzlaznog trenda plaća, uključujući i različite povlastice (primjerice na uvoz automobila bez plaćanja carina i poreza), nedvojbeno postoji i tamna strana tog stanja. Poticaji za potrošnju većinom uvoznih proizvoda⁶ nisu mnogo pomogli domaćem gospodarstvu i sigurno nisu pridonijeli domaćoj štednji. Međutim, kako bi se to razumjelo, treba uzeti u obzir nekoliko temeljnih nepovoljnih trendova prouzročenih desetljećem tranzicije.

Prvi je zasigurno zapošljavanje i nezaposlenost. Ukupni broj zaposlenih (što obuhvaća zaposlenike u pravnim osobama, obrtnike i slobodne profesije, mjereno godišnjim prosjecima) pao je od 1,57 milijuna 1990. godine na 1,26 milijuna u 2000. godine, dok je zaposlenost u pravnim osobama u istom razdoblju pala s 1,51 na 1,0 milijun (vidi tablicu 2). Istodobno se broj registriranih nezaposlenih popeo sa 144.000 u 1988. godini na oko 380.000 do kraja 2000., s prognozom daljnjeg porasta – na više od 400.000 krajem 2002. Dok udio malih tvrtki u ukupnoj zaposlenosti raste, broj novih radnih mjesta na tom području još je uvijek daleko ispod broja radnih mjesta izgubljenih u bivšem društvenom sektoru (Bartlett/Franičević, 1999.). Nezaposlenost se razvila u glavno pitanje s potencijalno eksplozivnim socijalnim i političkim posljedicama: s 13,2% 1991. godine stopa nezaposlenosti narasla je na 19,1% 1999., 21,1% 2000., 21,5% u srpnju 2001., 22,5% u studenome 2001. – a brojke još uvijek rastu. Prema analitički prihvatljivijem ispitivanju zaposlenosti (prema metodologiji ILO-a) stope nezaposlenosti (nave-

⁴ To je rezultat prestanka neprekidnih ratnih događanja u Hrvatskoj nakon provedbe Vance-Owenova plana te konačno s velikim vojnim akcijama 1995., kojima je čitav teritorij Hrvatske politički i gospodarski integriran.

⁵ Podaci o godišnjoj promjeni maloprodajnih cijena u postocima pokazuju dramatične posljedice stabilizacijskog plana: (1991.) 123; (1992.) 666; (1993.) 1518; (1994.) 97,6; (1995.) 2,0; (1996.) 3,5; (1997.) 3,6; (1998.) 5,7; (1999.) 4,2 i (2000.) 6,2%. Tečaj Hrvatske narodne banke, posebice glede Euro-zone, bio je također zamjetno stabilan. U razdoblju od 1992. do 2000., (podaci s kraja razdoblja) tečaj kune prema euru bio je: 0,96; 7,26; 6,90; 6,81; 6,86; 6,95; 7,33; 7,68 i 7,60. Tečaj kune prema američkom dolaru bio je u isto vrijeme: 0,80; 6,56; 5,63; 5,32; 5,54; 6,30; 6,25; 7,65 i 8,65. A prema najvažnijem pojedinačnom trgovinskom partneru, Njemačkoj, tečaj kune prema njemačkoj marki je bio (1992.–1999.): 0,50; 3,80; 3,63; 3,71; 3,56; 3,51; 3,74; 3,93 (podaci HNB-a).

⁶ Osobni automobili bili su pojedinačni proizvod s daleko najvišom vrijednošću plaćene carine i drugi (nakon nafte) s obzirom na vrijednost uvoza u 1999. (MFN, 2000.). Slično je bilo u cijelom razdoblju nakon 1995.

dene u zagradi) znatno su niže, ali su također u porastu.⁷ Zaustavljanje tog trenda bez sumnje predstavlja glavni izazov drugog desetljeća tranzicije!

Tablica 2: Zaposlenost i nezaposlenost, (postotci razdoblja, u tisućama stopama)

	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Ukupna zaposlenost*	1568	1432	1261	1238	1211	1196	1195	1187	1272	1263	1258
Zaposlenost u pravnim osobama	1510	1303	1138	1108	1062	1027	1012	995	1071	1058	1053
Registrirana nezaposlenost	161 (195)	254	267	251	243	241	261	278	288 (303)	321 (342)	358 (379)**
Službena stopa nezaposlenosti i na temelju metodologije ILO-a	9,1	13,2	13,2	14,8	14,5	14,5	16,4 (10,0)	17,5 (9,9)	17,2 (11,6)***	19,40 (14,5)***	21,0 (17,0)***

Izvor: DZS i Hrvatski zavod za zapošljavanje

*bez poljodjelstva: pravne osobe, radnici i obrtnici, slobodni suradnici

**registrirani do 31. prosinca

***lipanj-prosinac (2000., srpanj-prosinac)

Drugi nepovoljni trend tiče se *rastuće stope ovisnosti*. Zakonske odredbe o umirovljenju, ali i korupcija, omogućili su pretvaranje radnika koji su zbog tranzicije i rata ostali bez posla u rano umirovljenike. Rezultat toga jest da Hrvatska ima najmlađe umirovljeno stanovništvo (prosječna dob ispod 50 godina) i rastuću stopu ovisnosti (od 38% u 1990. godini na 97,6% u 2000. godini, vidi tablicu 3). Dok su ukupni troškovi mirovina porasli za 189,5% od 1994. do 1999. (MFIN, 2000.), istodobno raste omjer korisnika mirovina prema ukupnom broju zaposlenih. I omjer svih registriranih osiguranika koji uplaćuju doprinos u mirovinski fond (uključujući samozaposlene i poljoprivrednike) prema broju umirovljenika je u padu (s 3,00 1990. godine na 1,57 1998. godine i 1,36 2000. godine (DZS; također i u: Barić, 1999. i Bejaković, 2000.)). Broj onih koji uplaćuju doprinose u fond pao je s 1,968.000 na 1,472.000 1998. i 1,380.000 2000. Nepovoljni trendovi prihodima mirovinskih fondova zbog pada broja osiguranika i niskih doprinosa doveli su cijeli sustav u opasnost i uzrokovali ogromni pritisak na državni proračun kako bi pokrio rastuće dugove fondova. Nesretna je okolnost što ni Zavod za zdravstveno osiguranje nije u boljoj situaciji (vidi MFIN, 2000.: 48-57). Značenje reforme mirovinskog i zdravstvenog sustava doista je jako veliko (Barr, 1999.; Kornai et al., 2001.). Neuspjeh tekućih reformi zasigurno bi duboko utjecao na tranzicijski put Hrvatske – kako na gospodarski rast, tako i na legitimnost. Kao što bi utjecao i njihov neuspjeh.

⁷ Čak i kad se uzme u obzir veliko zapošljavanje u neslužbenom gospodarstvu, trebali bismo biti svjesni činjenice da se rano umirovljenje često koristilo kao mjera restrukturiranja. Gubitak resursa humanog kapitala bio bi još mnogo veći ako bi se uzelo u obzir emigriranje visoko obrazovanih, posebno mladih ljudi. Također treba imati na umu da mnogi zaposlenici polukratno i/ili dugo nisu primili plaću.

Tablica 3: Umirovljenici (000), stope ovisnosti

	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Umirovljenici*	784	814	874	845	907	939	1001	1017
Stopa ovisnosti**	63,4	67,2	86,0	83,4	91,2	87,6	94,6	97,6

Izvor: DZS; IMF, 2000.

* Uključuje starosnu, invalidsku, nasljednu, vojnu, drugu mirovinu

** Odnos korisnika mirovine prema broju zaposlenih u pravnim osobama, 1990. = 38% (DZS)

Treći nepovoljni trend koji se učvrstio u desetljeću tranzicije tiče se *veličine države, proračunskog deficita i socijalnih prava*. Državni udio u potrošnji rastao je čak i nakon rata, unatoč nastojanjima da se taj udio smanji.⁸ Udio konsolidirane ukupne državne potrošnje (uključujući izvanproračunske fondove i lokalnu upravu) u BDP-u ostao je visok u tom razdoblju, te je rastao od 48,2% BDP-a 1995. na 52,4% 1998. i 54,8% 1999. godine, da bi se lagano smanjio na 52,3% u 2000. (MFIN). U čitavom razdoblju, čak i kad je formalno proračun bio uravnotežen, implicitni je gubitak prikriven prodajom državnog vlasništva⁹ i inozemnim zaduživanjem. Do kraja razdoblja, međutim, taj gubitak i dalje izričito raste: 2,2% BDP-a 1999. godine i 4,9% BDP-a u 2000. godini. (konsolidirana opća država, MFIN). A inozemno zaduživanje u velikoj mjeri pridonosi rastućem udjelu vanjskog duga u BDP-u. Ukupni vanjski dug narastao je s 3 milijarde USD 1994. godine na 7,5 milijardi 1997. godine, 9,9 milijardi 1999. i 10,9 milijardi 2000. godine. (HNB, kraj razdoblja). Dok je ukupni vanjski dug 1994. iznosio 20,7% BDP-a, 1997. je bio 37,1%, 1999. 49,3%, a 2000. 57,2%. Udio inozemnog javnog duga u BDP-u u također je narastao: sa 1,78% 1994. na 13,1% 1996., 15,6% 1997., 20,7% 1999. i 25,8% 2000. (kraj razdoblja, podatci HNB-a, dug središnje banke je uključen). Ako se uzmu u obzir karakteristično slabi rezultati izvoza tijekom devedesetih te kronični deficit trgovinske i platne bilance (posebno kritično 1997./1998.), to zasigurno povećava pritisak na gospodarstvo.¹⁰

⁸ Primjerice, krajem 1997. strateški dokument Ministarstva financija *Načela fiskalne politike od 1998. do 2000.* naveo je cilj smanjenja državne potrošnje s 31,6% BDP-a 1997. na 28,6% BDP-a 1999. Međutim, u rebalansu proračuna 1999. godine, umjesto da bude smanjena, planirano je da potrošnja iznosi 34,4% BDP-a (Švaljek, 1999.a).

⁹ Primjerice, kapitalni prihodi 1998. i 1999., najvećim dijelom dolaze od privatizacije javnih poduzeća, te su ukupno iznosili 1,8 milijardi HRK odnosno 6,3 milijardi HRK, što iznosi 4,1% odnosno 13,6% ukupnih prihoda.

¹⁰ Tijekom tog razdoblja Hrvatska je imala relativno slabe izvozne rezultate. U razdoblju od 1990. do 1999. prosječna vrijednost izvoza iznosila je otprilike 4,2 milijarde USD. Nakon što je dosegnut vrhunac 1995., robni izvoz je, uz iznimku kratkog oporavka 1998., opet bio u padu 1999. Podatci za 2000. godinu upozoravaju na lagani prast izvoza na 4.432 milijarde USD, ali još uvijek ne znatno iznad razine iz 1990. S druge strane, robni uvoz, osim u 1991. godini, porastao je sa 5.187 milijardi USD 1990. i 3.292 milijardi 1991. na 9.104 milijardi USD 1997. Prosječna vrijednost uvoza u razdoblju od 1990. do 1999. iznosila je 5.642 milijarde – što upozorava na problem kroničnog trgovinskog deficita. Nakon dosezanja vrhunca, uvoz je također počeo opadati: 1998. na 8.383 milijarde USD, a 1999. na 7.777 milijardi. Zabilježen je lagani oporavak 2000. na 7.923 milijarde USD. Rast uvoza bio je u prvom redu posljedica liberalizacije vanjske trgovine, uključujući i liberalizaciju deviznog tržišta u kontekstu stabilnog tečaja (mnogi tvrde –

Svi ti trendovi, kao i institucionalni poticaji ugrađeni u sustav, utjecajem na potrošačko i poduzetničko ponašanje doveli su do *niske razine štednje i investicija*. I domaća bruto štednja i investicijske stope su niske i karakteristično je da su niže nego stope zabilježene u Mađarskoj, Poljskoj, Sloveniji, Slovačkoj i Češkoj Republici (UNECE, 2001.) Bruto nacionalna štednja (kao % od BDP-a) iznosila je 1990. 20,5%; 1994. 23,0%; 1995. 9,9%; 1996. 16,2%; 1997. 16,6%; 1998. 16,0%, a 1999. 15,9%. U razdoblju od 1994. do 1999. stopa privatne štednje iznosila je 7,0%; 11,2%; 12,8%; 10,6% i 10,1% (UNECE, 2001.: 173; za 1990. Lovrinčević, 1999.: 295). Ako se uzme u obzir temeljna važnost privatne štednje za domaća ulaganja i gospodarski uspjeh (UNECE, 2001.: 177, posebno zabrinjava vrlo niska razina privatne štednje u Hrvatskoj u usporedbi s gore navedenim zemljama – prosjeci za pojedinačna razdoblja iznosila su kod njih između 20 i 25%¹¹. Realna vrijednost investicijske potrošnje imala je jasan silazni trend u razdoblju od 1990. do 1996. (Franičević i Kraft, 1997.: 663). Stopa prosječnog formiranja bruto fiksnog kapitala u odnosu prema BDP-u u desetljeću tranzicije iznosila je 17,4% (s apsolutnim minimumom od 11,3% 1991.). Između 1995. i 1998. taj je postotak bio znatno veći (između 20 i 24%). Pod kraj razdoblja prevladavao je vrlo nizak ili negativan realni rast formiranja bruto fiksnog kapitala (2,5% 1998., -1,1% 1999. i -3,6% 2000.). Osim toga, veliki dio investicija 90-ih bio je u najvećoj mjeri povezan s državom, to jest s infrastrukturom i ratom, što je negativno utjecalo na privatne investicije. A ni struktura ulaganja, u kojoj su prevladavali građevinski radovi, nije bila povoljna. Međutim, važan je znak gospodarskog oporavka realni rast investicija koji se očekuje u 2001. (oko 8,0%) i njegov nastavak 2002., prvenstveno zbog značajnog pada kamatnih stopa (PBZ, 2001.).

Iako je produktivnost rasla, zaostajala je za realnim rastom plaća (vidi tablicu 4) i uglavnom se temeljila na smanjenju radne snage, a ne na tehnologiji. Jasno je da takav rast produktivnosti ima inherentne granice. Tako velik rast plaća također smanjuje potencijal za ulaganja u tehnološko usavršavanje.

Tablica 4: “Mirovna dividenda” – indeksi realnog BDP-a, realnih plaća, industrijske produktivnosti i ukupne produktivnosti 1994.-1998., 1994. = 100

	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.
BDP	100	106,8	113,1	120,8	123,8
Realne plaće	100	140,2	150,2	168,8	179
Industrijska produktivnost	100	107	119	134	145
Gospodarska produktivnost*	100	108,2	120,8	134,5	138,1

Izvor: DZS

*Na temelju prosječne godišnje ukupne zaposlenosti u pravnim osobama, obrtu i trgovini te slobodnim zanimanjima

precijenjenog) i gospodarskog rasta u razdoblju od 1994. do 1998. Unatoč pozitivnoj bilanci usluga (posebno zbog oporavljenog turizma), gubitak izvozne konkurentnosti zasigurno je glavni problem otvorenoga malog gospodarstva (usp. Franičević/Jurčić, 2001.)

¹¹ Taj zaostak vjerojatno je nešto niži zbog visokog udjela neregistrirane privatne štednje, koja je tipična za Hrvatsku (zbog rata, dviju bankovnih kriza i doznaka građana koji rade u inozemstvu).

Kombinacija niskih ulaganja i visoke razine korupcije, velikih socijalnih prava i državnih obveza prema raznim klijentima, visokih poticaja za neproduktivno i špekulativno poduzetništvo, a niskih za produktivno i inovacijsko – sve je to dovelo do gospodarstva s niskom razinom štednje i visokom razinom potrošnje. Recesija krajem devedesetih godina jasno je pokazala da je ta kombinacija niske akumulacije i rasta, s jedne strane, te rastuće socijalne potrošnje utemeljene na legitimnim potraživanjima i zahtjevima, s druge (što je za posljedicu imalo naglašenu tendenciju prema “fiskalnoj krizi države”), ne samo sve teže održiva za gospodarstvo, nego i da su ti trendovi povezani s institucionalnom strukturom. Općenito, ISA koja se formirala nije stvorila vjerodostojan institucionalni okvir poticajan za akumulaciju i rast. Međutim, ti trendovi ipak nisu dovoljni za razumijevanje uzroka i procesa njezine delegitimacije. Upravo su država i njezini specifični oblici vladavine proizveli tu eroziju. Nesposobnost za proizvodnju gospodarskih i političkih dobara pokazala se vrlo bitnom. No “moralna ekonomija” pokazalo se ključnom! Sad ću se pozabaviti tom temom.

3.3 Erozijska moralna ekonomija, problematična legitimacija

Privatizacija i njezini rezultati u središtu su narodnog propitivanja moralne ekonomije tog razdoblja. Gubitak političke potpore HDZ-ovoj političkoj ekonomiji doveo je do njezina konačnog odbacivanja u siječanjim izborima 2000. Međutim, privatizacija je samo dio te priče. Raširena korupcija i instrumentalizacija države za partikularne svrhe, poricanje legitimnih prava različitih skupina koje su imale visoke uloge u tranziciji te naprosto neispunjena očekivanja, prekršena obećanja i rašireni osjećaj da je Hrvatska postala nepravedno društvo – sve je to pridonijelo rastućim problemima legitimacije devedesetih godina.

3.3.1. Neuspjeh privatizacije

Brojni kritičari upozorili su na ponovnu etatizaciju umjesto privatizacije i denacionalizacije kao najveću slabost modela “transformacija vlasništva” iz 1991. (usp., primjerice, Rohatinski/Vojnić, 1996. i 1997.). Međutim, to je bio strateški odabir: zadržati čvrstu kontrolu nad nacionalnim resursima i izborom budućih vlasnika i menadžera. Privatizacija se nadalje prakticirala kao hijerarhijski proces socijalnog inženjeringa, obilježen uskom uzajamnom povezanošću i prožimanjem između prilično malobrojnih skupina nove nacionalne gospodarske i političke elite.

Zakon o privatizaciji iz 1991. izričito je priznao zaposlenička prava, time što im je ponudio znatne olakšice pri kupovini dionica. Formalno, činilo se da model favorizira unutarnje aktere (*insiders*). Činjenica je, dakako, da su unutarnji akteri čitavo vrijeme igrali važnu ulogu. Brojni bivši socijalistički manageri pokazali su se pripravnim i sposobnim da iskoriste priliku i pronađu načine njihova financiranja. Bili su u stanju motivirati radnike kako bi iznutra preuzeli tvrtke (*insider buy-outs*) (Čengić, 1995.). Poglavito u prve dvije godine, menadžeri su često uspijevali zajedno s radnicima ostvariti većinske udjele. Cilj vlade, međutim, nije bila privatizacija iznutra. To se otvoreno poka-

zalo 1993. kad je uveden najviši prag od 50% za dionice koje su mogli posjedovati unutarnji akteri.¹²

Taj je model osigurao i interese zaposlenih u društvenom sektoru koji nije bio predmet privatizacije, kao i ratnih veterana, umirovljenika i posjednika nacionaliziranog vlasništva. Na vrhuncu privatizacije, službeno je bilo registrirano oko 640.000 malih dioničara. Taj je broj 1999. dramatično smanjen.¹³ Međutim, unatoč tome formalnom priznavanju raznih ulagačkih zahtjeva za vlasništvom (ali, karakteristično, ne i zahtjeva građana), najdojmljiviji ishod toga procesa jest da gospodarstvo u najvećoj mjeri ne kontroliraju unutarnji akteri, dok se sve gore navedene skupine osjećaju zakinutima za svoja legitimna prava ili jednostavno prevarenima. U tome su se važnima pokazale neke slučajne okolnosti kao i institucionalni odabiri odnosno njihov izostanak.

Privatizacija je nastavljena u ratno vrijeme i uz rat. Ta je činjenica znatno utjecala na preferencije, očekivanja i kalkulacije aktera kao i izbor budućih vlasnika. Dramatični pad realnih osobnih dohodaka, zajedno s pesimističkim očekivanjima i visokom razinom neizvjesnosti vezanom uz rat, drastično su reducirali sudjelovanje građana koji su na to imali pravo u privatizaciji.¹⁴ Mnogi su bili sretni da prodaju udjele za vrlo male iznose. Rat je stvorio tu situaciju, no vlada je odlučila na nju ne reagirati. Paradoksalno je da se nakon niza neuspjelih privatizacija tvrtki od strane vanjskih aktera krajem devedesetih (Franičević, 1999.c) i nakon 379 tisuća otkazanih ugovora malim dioničarima ponovio proces deprivatizacije i de facto reetimizacije, posebice u razdoblju od 1998. do 1999., kad je niz privatnih tvrtki propalo.

Rat je također posredno ili neposredno utjecao na vrijednost tvrtki i na njihove izgleda da budu privatizirane (neke su tvrtke uništene ili teško oštećene, neke su izgubile mogućnost otplate kredita, primjerice u turizmu, mnoge su jako osjetile smanjenje svojih tržišta). Reducirani etički standardi potaknuli su spekulativno i kriminalno ponašanje. Rat je otvorio široke mogućnosti za ostvarivanje "ratnih profita" i za njihovo kanaliziranje u dionice. Rat je također doveo do znatno manjeg udjela stranog kapitala, uključujući iseljenički kapital, nego što se očekivalo (vidi Franičević, 1999.b). Novi poduzetnici, izabrani menadžeri i politički štitenici HDZ-a najviše su profitirali od te situacije, jer su pri financiranju svojih poslova bili najbliži fondovima i bankama pod državnom kontrolom. Osim toga, i izvanredne prilike za vrijeme rata znatno su utjecale na raspodjelu ograničenih vladinih resursa za oblikovanje i nadzor privatizacije. Demokratski politički teren za osporavanje privatizacije znatno je ograničen. Društvena i politička sposobnost nadzora nad onima koji su trebali nadzirati privatizaciju također je

¹² Službeno objašnjenje je bilo da vanjski akteri (*outsiders*) ne mogu steći kontrolu nad poduzećima i da su diskriminirani postojećim aranžmanima, što odbija ulaganja inozemnog kapitala.

¹³ U razdoblju od 1991. do 2001. potpisano je 641.152 ugovora s malim dioničarima. Od toga, 379.030 je raskinuto, 160.081 su potpuno otplaćeni, a 96.041 još se isplaćuje u ratama. (podaci HFP-a). Nejasno je, međutim, koliko aktivnih ugovora doista kontroliraju mali dioničari.

¹⁴ Otprilike između trećine i polovice onih koji su imali pravo kupiti dionice s popustom to su pravo stvarno i iskoristili. A oni koji su to učinili u mnogim su slučajevima očekivali, vjerujući obećanjima menadžera, da će teret plaćanja preuzeti same tvrtke.

dramatično smanjena. Ratno vrijeme i ratna atmosfera pokazali su se zlatnom i jedinstvenom prilikom za različite “sheme” i “trgovanje” velikih razmjera.

Posebni politički i institucionalni okvir hrvatske tranzicije otvorio je široke mogućnosti za nastanak “tajkunskog kapitalizma”. HDZ se radikalno protivio samoupravljanju. Privatizacijski model nije dopuštao nastavak društvenog vlasništva, nego je ponovno nacionalizirao sve što je bilo isključeno iz privatizacije i/ili što nije bilo privatizirano u skladu sa zakonom. Istodobno su visoki HDZ-ovi politički dužnosnici stalno pokazivali svoju naklonost tome da jaki domaći vanjski akteri preuzimaju tvrtke. Neki su čak govorili o “sto bogatih obitelji” u Hrvatskoj kao o najboljem putu k općem blagostanju! Tijesne veze između poduzetnika i političara, temeljene na zajedničkim lokalnim identitetima, u velike su tome pripomogle. Kad su jednom stvorene, na takve strukture ortodoksnog kapitalizma teško je bilo utjecati, čak i u onima rijetkim slučajevima kad bi vlada konačno odlučila “kozmetičkim” zahvatima nešto učiniti protiv ilegalnih privatizacijskih poslova.

Specifična pravila privatizacije utjecala su na ponašanje aktera – tako su se, primjerice, prakticirali različiti posebni postupci: privatizacija “transformacijom” društvenog vlasništva, denacionalizacija nakon transformacije¹⁵, banke privatizirane privatizacijom njihovih “osnivača”, dok im je istodobno bilo dopušteno posjedovati i trgovati ne-financijskim dionicama tvrtki, model procjene vrijednosti kapitalne imovine, posebna uloga koja je dodijeljena raznim državnim agencijama i fondovima u trgovanju dionicama, itd. Banke pod kontrolom države bile su u velikoj mjeri uključene u proces privatizacije, tako što su dugove tvrtki pretvarale u bankovne dionice i rabile vrlo dvojbenu praksu dokapitalizacije. Daljnji koraci banaka bili su dobro skriveni od javnosti. To se pokazalo idealnim za brojne mutne i kriminalne poslove. I država je također bila vrlo aktivna u preslagivanju dionica u svom vlasništvu, premještajući ih između raznih institucija i aktera (mirovinskih i drugih fondova, Agencije za sanaciju banaka, ministarstava, banaka i tvrtki podvrgnutih restrukturiranju pod državnim nadzorom, itd.), što je opet otvorilo mnogo prostora za proizvoljnost i korupciju.

Na kraju, odabiri i “ne-odabiri” koji se tiču regulacije i institucionalne strukture bili su važni, jednako kao i njihov vremenski raspored. Aktivnosti preuzimanja nisu bile regulirane, anti-monopolističko zakonodavstvo došlo je prekasno, a odlučnost u nametanju tvrdih proračunskih ograničenja izostala je u mnogim slučajevima kad je trebalo pokrenuti stečajni postupak. Nedostajala je transparentnost, baš kao i vjerodostojnost u provedbi vladavine prava. Otvorene su široke mogućnosti za diskrecijsko ponašanje, nepotizam, dogovaranje, korupciju i grabežljivost. Dok se izravna prodaja od strane Hrvatskog fonda za privatizaciju (HFP) vanjskim akterima (domaćim ili inozemnim) devedesetih godina pokazala prilično razočaravajućom (Franičević, 1999.b), glavno sredstvo za stvaranje izvanjski kontroliranih konglomerata bilo je sekundarno tržište dionica koje su držali menadžeri i zaposlenici. Antimonopolističkih obzira u tom procesu uglavnom nije bilo, kao ni ozbiljnog nadzora izloženosti banaka operacijama na tržištu preuzimanja financiranih velikim kreditnim zaduženjima, što je u velikoj mjeri pridonijelo drugoj bankarskoj krizi u Hrvatskoj (Kraft, 1999.a).

¹⁵ Jedna od skupina čiji su interesi najmanje poštivani svakako je skupina vlasnika nacionaliziranog vlasništva (Petričić, 2000.).

Imajući sve to na umu, moguće je razumjeti kako je relativno mala skupina moćnih vanjskih aktera s dobrim vezama uspjela stvoriti goleme holdinge i preuzeti nadzor nad desecima poduzeća. U većini slučajeva, sa skromnim početnim vlastitim kapitalom ili čak bez njega! Nastalo je otprilike desetak velikih privatnih holdinga, koji su kontrolirali stotine tvrtki u industriji, trgovini, uslugama, medijima i bankama. U tom je procesu postalo prilično jasno da vlasnička struktura može biti mnogo složenija nego što se ranije smatralo. Praksa korištenja “skrivenih partnera”, koja je izašla na vidjelo u skandaloznoj aferi oko Dubrovačke banke, ukazuje na mogućnost da su neki “tajkuni” zapravo nečiji “agenti”, bilo nekih političara, bilo dobro organiziranih skupine utemeljenih na zajedničkoj lokalnoj ili nekoj drugoj vrsti identiteta.

Pritom su pomogla pristrana pravila igre i izravna politička intervencija, što je samo dodatno dramaturgiziralo javnu percepciju krajnje nepravične i koncentrirane vlasničke strukture. Javna percepcija privatizacije bila bi vjerojatno povoljnija da su opći gospodarski trendovi bili drukčiji, a posebice da su privatizirane firme vođene uspješnije (kao što neke stvarno jesu). Umjesto toga, privatizacija je u Hrvatskoj došla na zao glas. Krajem devedesetih godina moralna je ekonomija privatizacije erodirala, a HDZ-ov projekt nacionalnog kapitalizma u potpunosti je diskreditiran. U reprezentativnom ispitivanju 1998. godine 47% ispitanika je bilo potpuno nezadovoljno privatizacijom, daljnjih 22% djelomice nezadovoljno, a samo 1% bilo je njome potpuno zadovoljno. Ne iznenađuje da je čak 65% ispitanika potpuno podržavalo reviziju svih privatizacijskih transakcija, daljnjih 19% smatralo je da je revizija potrebna samo u slučajevima gdje je ilegalnost već ustanovljena, a samo 4% izjasnilo se protiv svake revizije (Štulhofer, 1999.: 94 i 99)! Osim toga, zaposlenici, mali dioničari, sindikati, ratni veterani, lokalne zajednice, udruge vlasnika nacionalizirane imovine, dobavljači i kreditori poduzimali su mnogobrojne, često dramatične akcije u preventivnom nastojanju da zaštite svoje udjele (usp. Franičević/Šišek, 2000.). Morali su braniti svoje udjele ne samo od novih vlasnika, nego i od države kao glavnog dioničara (posebno u javnim poduzećima, koja se tek trebaju privatizirati). To osporavano područje hrvatske privatizacije glavno je nasljeđe devedesetih godina, koje jasno upućuje na potrebu ponovnog stvaranja povjerenja javnosti u privatno vlasništvo i državne institucije.

3.3.2. Korupcija i instrumentalizacija države u partikularne svrhe

Drugo je tamno nasljeđe devedesetih visoka razina korupcije i raširenost aktivnosti koje vode instrumentalizaciji države u partikularne svrhe i traganju za rentom. Razina oportunitizma u Hrvatskoj, mjerena tolerancijom korupcije i izbjegavanja poreza, viša je nego u mnogim tranzicijskim zemljama. Štoviše, mladi naraštaji, koji su manje ovisni o nasljedstvu socijalizma, naginju većem oportunitizmu (Štulhofer, 1997.). Taj zaključak podržava istraživanje Maje Vehovec (2001.) o poslovnoj etici 86 polaznika MBA studija, koji su svi imali radno iskustvo. Ispitanici su pokazali da su svjesni etičkih standarda, ali su bili “spremni žrtvovati svoju osobnu etiku za oportunističke poslovne ciljeve”.¹⁶ Istodobno je rasla razina nepovjerenja prema svim granama državne vlasti

¹⁶ Karakteristično je da su to najeksplicitnije izrekli ispitanici u skupini od 31 do 40 godina, koji su vjerojatno bili najteže pogođeni poslovnim praksom devedesetih.

(Štulhofer, 1999.: 93). Da je korupcija ozbiljna prepreka domaćem poslovanju i stranim ulaganjima pokazuju i podatci Hrvatske udruge poslodavaca (HUP). HUP je 1999., nakon opsežnog istraživanja među svojim članstvom, u kojem je potvrđeno da je oko dvije trećine njih imalo iskustva s korupcijom, bezuspješno pritiskao tadašnju vladu da poduzme nešto u suzbijanju korupcije.

Neka međunarodna istraživanja rangirala su Hrvatsku kao gospodarstvo s visokom razinom korupcije i instrumentalizacije javnih službi. Primjerice, u studiji Svjetske banke o instrumentalizaciji države u partikularne svrhe i korupciji u tranziciji, koja se temeljila na intervjuima s poduzetnicima (Hellman/Jones/Kaufmann, 2000.), Hrvatska se nalazi među gospodarstvima s “visokom razinom instrumentalizacije”. U šest dimenzija (parlamentarno zakonodavstvo, predsjedničke uredbe, središnja banka, kazneni sudovi, trgovački sudovi, financiranje stranaka) Hrvatska je rangirana na 10., 7., 8., 3., 3. i 5. mjesto u odgovarajućim dimenzijama, a ukupno je rangirana na 8. mjestu. U svakom slučaju, gospodarski indeks Hrvatske u pogledu instrumentalizacije države daleko je veći (27) nego u zemljama s kojima se hrvatski politički čelnici vole uspoređivati: odgovarajući indeksi za Češku Republiku, Mađarsku, Poljsku, Slovačku i Sloveniju su 11, 7, 12, 24 i 7. Studija je pokazala da općenito visoka razina instrumentalizacije države nameće gospodarstvu znatne socijalne troškove “kako u smislu ukupne gospodarske uspješnosti, tako i u smislu sposobnosti ili spremnosti države da osigura ključna javna dobra za razvoj tržišnog gospodarstva” (Hellmann et al., 2000.: 32). Ona osobito dovodi do nižih stopa rasta prodaje i ulaganja na razini poduzeća (ibid., 25.) te vodi u “začarani krug”. Instrumentalizacija države postaje najbolja metoda čak i za najdinamičnija nova poduzeća, “što dodatno slabi sposobnost ili spremnost države da poboljša sigurnost vlasničkih i ugovornih prava” (ibid., 33). Prekidanje takvog začaranog kruga, otvaranjem novih legitimnih puteva za to “kako valja obavljati stvari”, koji se temelje na “glasu” (*‘voice’*) društva, reformama transparentnosti, političkoj odgovornosti i gospodarskom natjecanju” (ibid., 33) zasigurno je jedan od glavnih izazova s kojima se Hrvatska danas suočava. Naravno, promicanje gospodarskih i građanskih sloboda, na mnogo načina ograničavanih HDZ-ovom politikom i centrima moći, zasigurno je *conditio sine qua non*.

3.3.3. Neostvarena prava, očekivanja, obećanja

Tijekom devedesetih godina razina poštivanja i zaštite ljudskih prava, posebice prava etničkih manjina, bila je vrlo niska. Uz institucionalni deficit, tijekom devedesetih je postojao i značajan “demokratski deficit”. On se najjasnije manifestirao u zlouporabi predsjedničkih i vladinih ovlasti, u pritiscima na neovisne medije i nevladine organizacije, u širokom korištenju tajne policije u svrhe koje se ne tiču nacionalne sigurnosti, nego je jednom čovjeku i jednoj stranci služila za nadzor nad političkim protivnicima. Demokratski deficit također se očitovao i u nepoštivanju individualnih i kolektivnih ljudskih prava, u selektivnom i proizvoljnom odnosu prema vladavini prava, u zaobilazanju parlamentarnih institucija i postupaka. Međutim, unatoč tome, opozicija nije bila samo legalna, nego je i sve više jačala, uglavnom zbog unutarnjih proturječja same vladajuće elite i njezine nesposobnosti da stabilizirae ISA-u tijekom devedesetih.

Takvo stanje zasigurno nije pomoglo ambicijama Hrvatske da ju se potpuno prizna kao pravu "europsku" državu. A slika koju je Hrvatska pokazivala prema vani, posebice HDZ-ove ambicije glede Bosne i Hercegovine, zasigurno nije pomogla njezinim vanjskim gospodarskim odnosima, počevši od izravnih stranih ulaganja preko turizma do vanjskotrgovinskih sporazuma. Nametnuti politički uvjeti i "tihe sankcije" znatno su odgodili hrvatske pokušaje ulaska u WTO, potpisivanje ugovora o slobodnoj trgovini s nizom zemalja i/ili skupinama zemalja (CEFTA, EFTA), pridruženje CEFTA-i, te napokon potpisivanje Ugovora o stabilizaciji i pridruživanju s Europskom Unijom. No bilo je potrebno jako dugo vremena da društvo, hranjeno snažnim nacionalizmom, ne shvati poteškoće u međunarodnoj integraciji Hrvatske kao cijenu koju je vladajuća politika nametnula građanima. Još će dulje potrajati dok većina prepozna tu cijenu kao neprihvatljivu, što se u konačnici i dogodilo na izborima u siječnju 2000.

Osim toga, na gospodarskom području također nisu poštovana brojna legitimna prava. Spomenut ću samo četiri skupine sudionika tranzicijskih čija su prava i potraživanja resursa i/ili dohodaka u velikoj mjeri ograničena, zanijekana ili ih država nije zaštitila. Sve su te skupine shvatile da obećanja i obveze što ih je država preuzela nisu bili vjerodostojni, stoga su se sve udružile u odbacivanju gospodarske politike koja ih je dovela u tu situaciju.

Prva skupina su umirovljenici, posebno oni umirovljeni prije 1995., koji su osjetili da su njihove mirovine znatno zaostajale zbog nezakonitih vladinih odluka. Odluka Ustavnog suda 1998. proglasila je te odluke neustavnima. No HDZ-ova vlada nije pokazala ni najmanju namjeru da se pokori odluci Ustavnog suda.

Drugo, zbog propasti velikog broja privatiziranih ili novoosnovanih poduzeća, nisu poštivana neka temeljna prava zaposlenika. Plaće nisu isplaćivane u dugim razdobljima. Sindikati su procijenili da je sve do kraja devedesetih skoro 150.000 zaposlenika dulje vrijeme radilo bez plaće. Još je važnije da se HDZ-ova obećanja o stvaranja novih radnih mjesta očito nisu obistinila. Umjesto taga, rasla je vojska nezaposlenih i/ili rano umirovljenih, koji su optuživali privatizaciju i njezine glavne aktere za gubitak osnovnog prava na rad i zaradu.

Treće, uštedevine mnogih građana izgubljene su u trima velikim financijskim krizama: (1.) "Kriza financijskog inženjeringa" dogodila se početkom devedesetih, kad je oko 200 milijuna njemačkih maraka uštedevina izgubljeno u raznim financijskim malverzacijama. Nesposobnost i/ili nespремnost države da djeluje za mnoge je bila znak prijevara i korupcije. (2.) Dvije "bankovne krize" dogodile su se 1989.-1996. i 1998.-1999., druga u dva vala stečajeva banaka i štedionica. Unatoč činjenici da je 1997. uveden mehanizam osiguranja depozita te je jednom dijelu štediša (iz prvog vala) vraćen novac, krize su značajno uzdrmale vjerodostojnost vlade. S jedne strane, to se dogodilo zbog ekstremnog odugovlačenja pri povratu osiguranih depozita. S druge strane, nedostatak svake zaštite za veće (neosigurane) depozite posebno je pogodio male poduzetnike, čije su osobne uštedevine bile iznad propisanog limita i/ili nisu bile deponirane na osobnim štednim računima. No najvažniji aspekt problema bila je vladina nesposobnost da se djelotvorno pozabavi kriminalnom stranom u nekim od tih slučajeva. Prevladao je opći dojam da su igri bili korupcija i instrumentalizacija države u partikularne svrhe. Na posljepku, u moralno visoko rizičnim okolnostima, tipičnima za hrvatsko bankarstvo toga razdoblja, odlučnost i brzina djelovanja državnih regulatora prema banka-

ma koje signaliziraju da će možda propasti zasigurno je od kritične važnosti – no obje su uglavnom izostale. U “drugom valu” (šest stečajeva banaka u proljeće 1999.), kad su do izražaja došle tendencije fiskalne krize, zbog preopterećenosti javnih financija uzdržana je vjerodostojnost zakonske obveze da se obeštete vlasnici osiguranih depozita. Fiskalni su troškovi tih bankovnih kriza i sanacije banaka bili golemi (Jankov, 1999.; Šonje/Vujčić, 1999.), a platili su ih porezni obveznici.

Četvrto, mnogim društvenim skupinama nisu poštivana i/ili ispunjena prava, potraživanja i očekivanja glede privatizacije. Počevši od građana općenito, zaposlenika, do posebnih skupina kao što su branitelji i žrtve rata, sve do vlasnika imovine nacionalizirane za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata: svi su oni političku i moralnu ekonomiju devedesetih smatrali odgovornom i neprihvatljivom.

Moj popis još ni izdaleka nije potpun. Pomnije analize zasigurno bi upozorile na brojne druge skupine koje su doživjele značajne gubitke, nijekanje njihovih zakonskih prava i diskriminaciju. U većini slučajeva, oni su te gubitke pripisivali vladajućoj stranci i svjesnom manipuliranju zakonima. Primjerice: ograničavanje prava civilnih invalida na financijsku potporu i pomoć, nijekanje prava brojnim građanima srpske nacionalnosti i zaposlenicima bivše JNA na otkup društvenih stanova u kojima su živjeli ili diskriminacija na temelju etničke pripadnosti na tržištu rada (kako pokazuje izvještaj u: World Bank, 2000.a: viii). Postojeći zakoni lišili su mnoge žrtve nacionalizacije iz Drugog svjetskog rata, poglavito Židove, prava na odštetu odnosno restituciju vlasništva¹⁷. I klijentelističke obveze hrvatske države prema različitim skupinama (uključujući vrlo osjetljive skupine poput branitelja i žrtava rata), utemeljene nizom zakona, sve su više gubile vjerodostojnost u uvjetima prijeteće recesije i tendencija fiskalne krize 1999. Razotkrivanje u javnosti brojnih slučajeva duboke upletenosti visokih stranačkih i državnih dužnosnika u korupciju, nemoralne postupke i skandalozne afere, pokazalo je hrvatskim građanima brutalno jasno da ni sankcioniranje takvog ponašanja nije uvjerljivo. A tako je doista bilo iz jednostavnog razloga: sankcije nisu bile u interesu onih koji su kontrolirali nadzorne i represivne institucije države!

3.3.4. Nepravedno društvo, porast siromaštva

Mnogo je pokazatelja rastuće nejednakosti i porasta siromaštva u Hrvatskoj tijekom devedesetih. Vrlo veliki broj obitelji, zbog gubitka službenog zaposlenja, ovisi isključivo o neslužbenom gospodarstvu. Previše je onih koji jedva preživljavaju. Osobito je teško u nekim recesijom pogođenim lokalnim gospodarstvima i regijama. Istodobno, tu je sjaj metropole, tu su *nouveaux riches*, nova elita moći, koja nemilice troši luksuzna uvezena dobra. Studija Svjetske banke o Hrvatskoj ponudila je činjenice koje podupiru ovu sliku. Doduše, Hrvatska ima jednu od najnižih stopa siromaštva u regiji: oko 4% ako se koristi međunarodno usporedivi standard od 4,3 USD dnevno po osobi (računato prema paritetu kupovne moći) ili najviše oko 1% ako se rabi specifična nacionalna linija siromaštva (World Bank, 2000.a: ii, 3, 6). Međutim, autori smatraju da je ta dijagnoza “zavaravajuće udobna” (ibid. 3).

¹⁷ Nakon siječanskih izbora 2000., nova vlada se obvezala na promjenu zakona o restituciji iz 1996.

Naime, siromaštvo u Hrvatskoj ima “mnoga obilježja trajnog stanja” (ibid., 8). Budući da su gospodarske prilike ograničene (polagani rast, sporo otvaranje novih radnih mjesta, negativna netto promjena zaposlenosti), siromašni zbog svojih socio-demografskih obilježja (najčešće su nezaposleni, slabo obrazovani i stariji) hendikepirani su u pristupu tim prilikama. Tu sliku dodatno dramatizira dijagnoza o značajno nižoj stopi upisa u srednje škole i na fakultete nego u drugim tranzicijskim zemljama (ibid., 12).

Osim toga, “jaz između bogatih i siromašnih u Hrvatskoj veći je nego u drugim zemljama”. Utvrđeno je da je društvena nejednakost znatno iznad razine “karakteristične za uspješna tranzicijska i razvijena tržišna gospodarstva.” (ibid., 12). Kad bi Hrvatska imala razinu nejednakosti sličnu drugim zemljama Srednje i Istočne Europe, stopa siromaštva mogla bi biti znatno niža (ibid., 4).

Subjektivna ocjena pojedinaca o tome kako su prošli devedesetih godina od velikog je značenja. Unatoč tome što je u razdoblju 1994.-1998. postignut značajan gospodarski rast (u usporedbi s drugim tranzicijskim zemljama u regiji), popraćen porastom realnih plaća, subjektivne se ocjene nisu značajno promijenile: “broj ljudi koji sebe smatraju siromašnima u Hrvatskoj visok je (80%) i samo se zanemarivo smanjio 1999. u usporedbi s 1994. (za 6%)”. To je zasigurno “indikator dubokog nezadovoljstva među stanovništvom i odražava negativan utjecaj rastuće nejednakosti na blagostanje” (ibid., vi, 13).

4. Zaključak: izazovi drugog desetljeća tranzicije

Je li kapitalističko gospodarstvo, koje tako očito nastaje u Hrvatskoj, sposobno pronaći put dugoročno visokih stopa rasta, gdje privatna akumulacija bogatstva neće biti osporavana kao, u načelu, put prema općoj dobrobiti? Ili je, naprotiv, legitimacijska kriza vjerojatan ishod nesposobnosti hrvatskih poduzetnika da krenu tim putem? Da bi se postigla uspješna akumulacija i postigao rast potrebna je stabilna i vjerodostojna institucionalna struktura akumulacije. To pretpostavlja procese i institucije koji će konsolidirati i dinamizirati nastajuće društvene i gospodarske strukture akumulacije privatnog kapitala i poduzetništva, duboko uzdrmane neuspjesima devedesetih godina. To znači da će se kroz daljnju privatizaciju, liberalizaciju i deetatizaciju nastaviti proces intenzivne komodifikacije rada i života građana i – i to na terenu koji je već preopterećen nezadovoljstvom radnika i građana! Teško se može održati demokratsko odlučivanje o podjeli sve manjeg kolača. Stoga je nedvojbeno da se drugo desetljeće tranzicije suočava se s ozbiljnim izazovima:

Izazov oporavka privatnog sektora i razvoja. Nije realno očekivati da će bivši društveni sektor (privatiziranih, djelomice privatiziranih, re-etatiziranih i javnih poduzeća) biti sam u stanju ostvariti toliko nužan rast produktivnosti i profitabilne zaposlenosti. Mnogo je vjerojatnije da će se nastaviti mnogobrojne likvidacije, stečajevi i gubitci postojećih radnih mjesta, kao što je to bio slučaj u 2000.¹⁸ Ako je to istina, onda se važnost novih poduzetničkih poduzeća (uključujući i inozemne *greenfield* investicije) ne

¹⁸ Nova se vlada obvezala “počistiti kuću”. Preopterećena dionicama neodrživih i/ili neprofitabilnih tvrtki, pokrenula je niz stečajeva i likvidacija, kao i brzu privatizaciju tvrtki potencijalno sposobnih za preživljavanje. Dakako, uslijedile su optužbe za “brutalni kapitalizam” i “neoliberalizam”.

može previdjeti. Međutim, tijekom devedesetih ni sektor malih i srednjih poduzeća u Hrvatskoj (Bartlett/ Franičević, 1999.), kao ni izravne strane investicije nisu bili u stanju nadoknaditi gubitke nastale pribivatizacijom i restrukturiranjem bivšega društvenog sektora! Štoviše: sektor malih i srednjih poduzeća zapravo je stagnirao krajem devedesetih i imao je velik udio u nacionalnim gospodarskim nevoljama. Nedostatak izravnih stranih investicija možda u velikoj mjeri o političkom i institucionalnom sklopu, no može također biti povezan s regionalnim sukobima. Međutim, eksplicitne politike potpore malim i srednjim poduzećima i privlačenja izravnih stranih investicija ostat će potpovratom u kojem će se birokracija baviti sama sobom ako se uklanjanju institucionalnih i regulativnih prepreka ne pristupi bez okolišanja: Hrvatska je rangirana kao zemlja s nepovoljnom investicijskom klimom (EBRD, 1999.), ali sa značajnim administrativnim barijerama investicijama (kako pokazuje studija FIAS, 2001., o Hrvatskoj).

Jedan od kritičnih izazova s kojima se suočava vlada zasigurno jest kako stvoriti milje poticajno za poduzetništvo, tehnološki i organizacijski napredak, akumulaciju, investicije i rast, i kako smanjiti poticaje za traganje za rentom i neproduktivno poduzetništvo (Franičević, 2001.) te ukloniti tipične barijere s kojima danas u Hrvatskoj suočavaju poduzetnici.

Izazov smanjenja prevelikog državnog aparata. Hrvatsko se gospodarstvo suočilo s ekstremno visokim financijskim i poreznim pritiskom, koji je tijekom devedesetih u velikoj mjeri ograničio mogućnosti akumulacije kapitala. Istodobno, golemi državni sektor prelijevao je više od 50% BDP-a kroz proračun i izvanproračunske fondove. Čini se da je smanjenje poreza i državne potrošnje prioritet ako se doista hože poduprijeti privatnu akumulaciju i investicije. Međutim, u danim okolnostima to nije lako postići. Prihvatanje te obveze možda je najteži dio posla, što se jasno pokazalo u kontroverznim raspravama o sporazumu potpisanom s MMF-om u ožujku 2001. Međutim, jednostavnu redukciju državne potrošnje možda nije samo daleko teže provesti nego što se očekuje, nego to možda nije ni najmudriji put kojim treba ići. U društvu s jednim od najviših udjela osoba koje ovise o rezultatima smanjenoga realnog gospodarstva, pravo je pitanje i odgovor produktivnost. Svaki rez koji bi stvarno umanjio ponudu faktora socijalne produktivnosti, možda bi samo pogoršao prilike. A daljnja degradacija opskrbe i kvalitete javne infrastrukture i usluga mogla bi također umanjiti velike nade u privlačenje izravnih stranih ulaganja.

Izazov rasta produktivnosti. Budući da je na vlast dovedena stotinama tisuća glasova onih koji su bili na strani gubitnika tranzicije pod vodstvom HDZ-a, možda je najteža zadaća nove vlade da izađe na kraj sa svojim pristašama, koji su nestrpljivi da nadoknade "izgubljene godine". Je li široki socijalni sporazum (s radnicima i građanima), koji će čvrsto povezati sve legitimne zahtjeve i očekivanja (više radnih mjesta, porast realnih plaća i mirovina, bolje obrazovne i zdravstvene usluge, održiva poljoprivreda) s porastom produktivnosti (što je nemoguće bez akumulacije i tehnološkog napretka), moguć u današnjoj Hrvatskoj?

U kontekstu očekivanja da će visoka stopa ovisnosti biti dugoročna, naprosto se ne smije zanemariti važnost promjene poticaja akterima u smjeru ponašanja koje će prihvaćati visoke razine štednje i investiranja. Problem je u tome što su obrasci ponašanja koji su težili niskoj razini štednje i visokoj razini potrošnje duboko ugrađeni u institucionalnu strukturu hrvatskog gospodarstva i politike tijekom devedesetih godina. Nužnost

da se to preokrene možda je jedan od najtežih izazova drugog desetljeća tranzicije. Čak ako je točno da vanjska zaduženost Hrvatske još nije dosegla kritične granice (PBZ, 2001.), brzi rast vanjskog zaduživanja ne može se održati ako se ne poveća izvozna sposobnost hrvatskih tvrtki – kroz ulaganja i restrukturiranje.¹⁹

Izazov akumulacije u demokraciji. Povezivanje tržišta i demokracije pokazalo je dosad značajan uspjeh u brojnim istočnoeuropskim zemaljama. Odlučnost građana da slijede taj put općenito se čini vrlo velikom. To se još uvijek može tvrditi i za Hrvatsku. Izborni uspjeh šesteročlane koalicije nije se temeljio ni na kojem obliku antitržišnog fundamentalizma ili otklona od smjera “europizacije”. Štoviše, upravo je suprotno istina. Međutim, to ne treba uzeti kao gotovu stvar ako se zadrže negativni gospodarski i socijalni trendovi, a demokratsko se političko odlučivanje pokaže nesposobnim za suočavanje s teškim nasljedem devedesetih i izazovima “druge tranzicije”.

Jaki egalitaristički osjećaji i kultura državnog paternalizma mogli bi previše pritisnuti fiskalno slabu hrvatsku državu. To se posebice odnosi na kontekst dugotrajne gospodarske recesije, kad broj legitimnih “klijenata” brzo raste i tako ozbiljno potkopava akumulacijsku sposobnost još uvijek slabe poduzetničke klase. A i ona će pritiskati državu tražeći potporu. To bi reformističku vladu moglo suočiti s vrlo dramatičnim dilemama. Vjernost demokraciji možda je u tom kontekstu više dio problema nego jednostavno rješenje. Obnova legitimnosti tranzicije čini se neprovedivom bez demokratske legitimacije i širokih socijalnih sporazuma. Međutim, ako se putem povoljnim za akumulaciju, jedino gospodarski rast može podariti vjerodostojnost intertemporalnim kompencijama.

Izazov ponovne izgradnje “moralne ekonomije” i povjerenja u tranziciju. Ako su građani u najvećem broju na izborima u siječnju 2000. odbacili moralnu ekonomiju devedesetih, onda će moralna ekonomija biti u središtu pozornosti i u drugom desetljeću tranzicije. Je li društveni sporazum o promicanju tržišta i demokracije, učinkovitosti i jednakosti, rasta i prava, blagostanja i pravde moguć u današnjoj Hrvatskoj? U tom se kontekstu postavljaju dva kritična pitanja: kako obnoviti vjerodostojnost privatizacije i tržište te kako obnoviti povjerenje u institucije?

Privatizacija je nakon svih neuspjeha nedvojbeno postala glavno političko pitanje. Dok su bile u opoziciji stranke vladajuće koalicije obvezale su se na temeljitu reviziju privatizacije ako pobijede na parlamentarnim izborima. No ta obveza nije nimalo vjerodostojna. Sama revizija može biti prezahtjevna i suprotna drugim ciljevima, poput uspostave vladavine prava, jamstva privatnog vlasništva, privlačenja stranih investicija. Mogla bi nametnuti dodatni teret ionako preopterećenim kontrolnim i pravosudnim institucijama države te ih tako dodatno diskreditirati. Čini se, međutim, da nije lako izći iz te situacije. Legitimnost privatizacije mora se obnoviti ako se hoće da uspije plan povezivanja tržišta i demokracije.

Vladina najava da će u svim tvrtkama u kojima je državni udio veći od 25% predstavnici zaposlenika biti u upravnom odboru simboličan je korak u tom smjeru. To

¹⁹ Ne samo da je vanjski dug porastao s 3 milijarde USD na 10,9 milijardi USD u 2000. godini., nego je i zbog slabog izvoznog učinka porastao s 73,8% vrijednosti ukupnog izvoza 1990. godine na 120,9% 1999. i 125,3% u 2000.

važi i za mnogo veću otvorenost prema zaposleničkoj participaciji, vlasništvu i kontroli u održivim poduzećima (putem ESOP programe) u državnom portfelju, kao i za nastojanje da se konsolidira postojeći broj malih dioničara olakšanjem uvjeta otplate njihovih dionica.

Takvi koraci, međutim, neće biti dovoljni. Potrebna je ponovna izgradnja "šireg povjerenja, uključujući povjerenje u državne institucije i mehanizme nepristranog razrješenja sukoba i nametanja reda" (Raiser, 1999.: 16), što je ključni nedostatak u hrvatskom društvu. Vjerodostojno suzbijanje kriminala, korupcije i drugih nezakonitih oblika ponašanja, samo su jedan, no temeljni aspekt tog pitanja. Međutim, upravo na tom području nova je vlada posebno zakazala. Ohrabrenje etičnog, socijalno odgovornog poslovnog ponašanja je drugo takvo područje. No, najteže će biti izaći na kraj s inherentnim proturječjem između snažne sklonosti (poopćive za sve naraštaje, Štulhofer, 2000.: 11) prema državnom paternalizmu i potrebe da se smanjenji država, prošire institucije civilnog društva, a kriminal i korupcija eliminiraju.

Dvije godine nakon izbora mnogi shvaćaju da velike nade potaknute izbornim rezultatom nisu bile utemeljene u zbilji hrvatskog gospodarstva i društva. Postaje prilično jasno koliko su mogućnosti ovisne o putu kojim se već krenulo i ograničene njime, kao i strukturama bogatstva i moći nastalim tijekom devedesetih. Daljni rast nezaposlenosti i egzistencijalna nesigurnost mnogih građana može dovesti samo do radikalizacije distributivnih borbi. Ono što najviše zabrinjava jest nesposobnost glavnih aktera da postignu vjerodostojan konsenzus o glavnom pitanju proizvodnje i distribucije bogatstva u društvu u kojem je prevelik broj gubitnika bio svjedokom stalnog smanjivanja svojih očekivanja. Neuspjeh bi mogao dovesti do dugotrajnih političkih sukoba i stvaranja prilike za neke radikalne političke alternative. Ponovna izgradnja "moralnog ekonomije" hrvatske tranzicije čini se potrebnom, no istodobno je zasigurno najteži zadatak njezina drugog desetljeća.

Zbog svih gore navedenih razloga, unatoč pozitivnim stopama rasta BDP-a u 2000. (3,7%) i 2001. (oko 4%), konsolidaciji bankarstva, porastu investicija, snažnom oporavku turizma, unatoč poboljšanom međunarodnom položaju Hrvatske, uključujući i potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju s EU-om, kao i potpisivanju niza sporazuma o slobodnoj trgovini – najteži strukturni problemi i dalje su prisutni, a stoga i svi duboki razlozi za zabrinutost za budućnost hrvatskog gospodarstva i društva. U godinama što dolaze politička i moralna ekonomija hrvatske tranzicije i dalje su izložene velikim neizvjesnostima.

Literatura

- Anušić, Goran/ Rohatinski, Željko/ Šonje, Velimir (ur.), 1995.: *Road to Low Inflation: Croatia 1993-1994*, Government of Republic of Croatia, Zagreb
- Åslund, Anders, 2001.: The Myth of Output Collapse after Communism, Carnegie Endowment Working Papers, br. 18
- Barić, Vince, 1999.: Izvanproračunski fondovi i javni sektor u Hrvatskoj, *Ekonomija*, (5) 4: 773-790
- Barr, Nicholas, 1999.: Reforming Welfare States in Post-communist countries, referat izložen na međunarodnoj konferenciji "Ten Years After: Transition and Growth in Post-Communist Countries", 15.–16. listopada 1999., Varšava
- Bartlett, Will/ Franičević, Vojmir, 1999.: Emerging Policies Towards Enterprise Promotion among SMEs in Croatia, u: *Enterprise in Transition, Proceedings of the Third International Conference on "Enterprise in Transition"*, Ekonomski fakultet u Splitu, Split/Šibenik: 467-470 (prošireni sažetak) i 1887-1913 (integralni tekst na CD-Rom-u)
- Baumol, William J., 1990.: Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive, *Journal of Political Economy*, (98) 5: 893-921
- Bejaković, Predrag, 2000.: Dosadašnja kretanja broja umirovljenika i mirovina u Hrvatskoj i demografske odrednice budućih kretanja, referat na okruglom stolu "Stanje u reformi mirovinskog sustava Hrvatske", Institut za javne financije, 28. rujna 2000., Zagreb
- Bičanić, Ivo/ Franičević, Vojmir, 2000.: Dismantling Crony Capitalism: The Case of Croatia, CERGE-EI, Research Seminar Series 1999-2000, Prag
- Block, Fred, 1990.: Political choice and the multiple 'logics' of capital, u: Zukin, S./ DiMaggio, P. (ur.), 1990.: *Structures of Capital: The Social Organization of the Economy*, Cambridge University Press, Cambridge
- Bogunović, Aleksandar, 1991.: *Regionalna ekonomika*, Narodne novine, Zagreb
- Booth, William James, 1994.: On the idea of the moral economy, *American Political Science Review*, (88) 3: 653-667
- Campos, Nauro F., 1999.: Context is Everything: Measuring Institutional Change in Transition Economies, *Policy Research Working Paper 2269*, World Bank, listopad
- Clague, Christopher/ Keefer, Philip/ Knack, Stephen/ Olson, Mancur, 1997.: Institutions and Economic Performance: Property Rights and Contract Enforcement, u: Clague, Christopher (ur.), *Institutions and Economic Development: Growth and Governance in Less-Developed and Post-Socialist Countries*, The John Hopkins University Press, Baltimore: 67-90
- Crkvenac, Mato, 1999.: Novi smjer hrvatske gospodarske politike u 2000. godini, u: *VII tradicionalno savjetovanje "Gospodarska politika Hrvatske: Što i kako u 2000. godini"*, Opatija, 18-19. studenoga 1999., Inženjerski biro, Zagreb: 54-64
- Čengić, Drago, 1995.: *Manageri i privatizacija: Sociološki aspekti preuzimanja poduzeća*, Alinea, Zagreb
- Družić, Gordan, 2001.: *Kriza hrvatskog gospodarstva i ekonomska politika*, Golden marketing, Zagreb

- EBRD, 1998.: *Transition report 1998: Financial sector in transition*, European Bank for Reconstruction and Development, London
- EBRD, 1999.: *Transition report 1999: Ten Years of Transition*, European Bank for Reconstruction and Development, London
- Etzioni, Amitai, 1988.: *The Moral Dimension: Toward a New Economics*, The Free Press, New York
- Feige, Ed/ Ott, Katarina (ur.), 1999.: *Underground Economies in Transition: Unrecorded Activity, Tax Evasion, Corruption and Organized Crime*, Ashgate, Aldershot
- FIAS, 2001.: Croatia: Administrative Barriers to Foreign Investment, nacrt izvještaja, Foreign Investment Advisory Service (zajednička služba IFC-a i IBRD-a, Washington, D. C., siječanj (<http://www.worldbank.hr>))
- Fish, Steven M., 1998.: The Determinants of Economic Reform in the Postcommunist World, *East European Economics and Politics*, (12) 1: 31-78
- Franičević, Vojmir, 1996.: The Trade-Off: Problems of Accumulation and Legitimation of Emerging Capitalism, u: Hersh, Jacques/ Schmidt, Johannes Dragsbaek, (ur.), *The Aftermath of 'Real Existing Socialism' in Eastern Europe, Vol. 1: Between Western Europe and East Asia*, Macmillan Press/St.Martin's Press, London/New York: 136-158
- Franičević, Vojmir, 1999.a: Political Economy of the Unofficial Economy: The State and Regulation, u: Feige, Ed/ Ott, Katarina (ur.), *Underground Economies in Transition: Unrecorded Activity, Tax Evasion, Corruption and Organized Crime*, Ashgate, Aldershot: 117-137
- Franičević, Vojmir, 1999.b: Privatization in Croatia: Legacies and Context, *Eastern European Economics*, (37): 3-54
- Franičević, Vojmir, 1999.c: Problematic Benefits of Outsider Ownership – some Preliminary Notes on the Emergence and Failures of “Tycoons Capitalism” in Croatia, u: *Proceedings: International Conference "Recent developments and Problems in the transition Economies"*, 25.-27. ožujka 1999., Skopje: 153-167
- Franičević, Vojmir, 2001.: Some Considerations on Post-socialist Entrepreneurship, International conference “The Post-Communist Transition Ten Years Later: Challenges and Opportunities for Europe”, 2.-3. veljače 2001., Forlì
- Franičević, Vojmir/ Kraft, Evan, 1997.: Economic Development in Croatia after Stabilization, *Europe-Asia Studies*, (49) 4: 669-691
- Franičević, Vojmir/ Jurčić, Ljubo, 2001.: Croatia's Potential Trading Partners: EU, CEFTA, The Balkans, u: “European Union Enlargement, Regionalism and Balkan Integration”, EU-Interreg II/C-Project, Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), (<http://wiiwsv.wsr.ac.at/Countdown/>)
- Franičević, Vojmir/ Sisek, Boris, 2001.: Le Terrain Contesté de la Privatisation Croate et le Rôle des Stakeholders, *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, (32) 3: 131-172
- Goldthorpe, John H., 1987.: Problems of political economy after the postwar period, u: Maier, Charles E. (ur.), 1987.: *Changing Boundaries of the Political: Essays on the Evolving Balance between the State and Society, Public and Private in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge: 363-407

- Gordon, D. M./ Edwards, R/ Reich, M., 1982.: *Segmented Work, Divided Workers: The Historical Transformation of Labor in the United States*, Cambridge University Press, Cambridge
- Granovetter, Mark, 1985.: Economic action and social structure: the problem of embeddedness, *American Journal of Sociology*, (9) 3: 481-510
- Granovetter, Mark, 1994.: Business Groups, u: Smelser, Neil J./ Swedberg, Richard (ur.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton, N. J.: 453-475
- Hellman, Joel S./ Jones, Geraint/ Kaufmann, Daniel 2000.: *Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition*, Policy Research Working Paper 2444, The World Bank, Washington, D.C.
- International Monetary Fund – IMF, 2000.: *Republic of Croatia: Selected Issues and Statistical Appendix*, IMF Staff Country Report No. 2000/22, veljača (www.imf.org)
- Jankov, Ljubinko, 1999.: Problemi banaka: uzroci, načini rješavanja i posljedice, Hrvatska narodna banka (mimeo)
- Kasapović, Mirjana, 1996.: *Demokratska tranzicija i političke stranke: Razvoj političkih stranaka i stranačkih sustava u Istočnoj Europi*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
- Kolodko, Grzegorz W., 1998.: Transition to a Market and Crony Capitalism, *The Economic Outlook for Poland*, 5. studenog 1998. (<http://www.masterpage.com.pl/outlook/>)
- Kornai, Janos/ Haggard, Stephan/ Kaufman, Robert. R., 2001.: *Reforming the State: Fiscal and Welfare Reform in Post-Socialist Countries*, Cambridge University Press, Cambridge
- Kraft, Evan, 1999.a: Croatia's Second Banking Crises, u: *Enterprise in Transition, Proceedings of the Third International Conference on "Enterprise in Transition"*, Ekonomski fakultet u Splitu, Split/Šibenik: 614-616 (prošireni sažetak) (integralni tekst na CD-Rom-u)
- Kraft, Evan, 1999.b: 10 Years of Transition in central and Eastern Europe: A Somewhat Opinionated Survey, *Economic and Business Review for Central and South-Eastern Europe*, (1) 1-2: 7-52
- Krugman, Paul, 1999.: *The Return of Depression Economics*, Allen Lane/The Penguin Press, London
- Lasić, Vladimir, 1999.: Novi pristup analizi ostvarivanja ekonomskih ciljeva privatizacije na primjeru gospodarstva Republike Hrvatske, u: Baletić, Zvonimir i dr. (ur.), *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*, Ekonomski institut, Zagreb: 81-96
- Lovrinčević, Željko, 1999.: Kritičkoteorijski osvrt na makroekonomske činjenice, u: Baletić, Zvonimir i dr. (ur.), 1999.: *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*, Ekonomski institut Zagreb, Zagreb: 283-305
- Lovrinović, Ivo, 1999.: Monetarna politika i nelikvidnost hrvatskoga gospodarstva, u: *VII. tradicionalno savjetovanje "Gospodarska politika Hrvatske: Što i kako u 2000. godini"*, Opatija 18.-19. studenoga 1999., Inženjerski biro, Zagreb: 115-131
- Ministry of Finance – MFIN, 2000.: *Annual Report of the Ministry of Finance 1999*, Ministarstvo financija RH, Zagreb
- Muller, Jerry Z., 1993.: *Adam Smith in his Time and Ours: Designing the Decent Society*, Princeton University Press, Princeton, N. J.

- North, Douglass C., 1990.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge
- North, Douglass C., 1997.: The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem, 1997 UNU/WIDER Annual Lecture (<http://www.wider.unu.edu>)
- O'Connor, James, 1973.: *The Fiscal Crisis of the State*, St.Martin's Press, New York
- Offe, Claus, 1991.: Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe, *Social Research*, 58 (4): 865-892
- Offe, Claus, 1997.: Cultural Aspects of Consolidation: A Note on the Peculiarities of Postcommunist Transformations, *East European Constitutional Review*, (6) 4, jesen (<http://www.law.nyu.edu/eecr>)
- Ott, Katarina i dr., 2000.: Ekonomika javnog sektora: Stanje, problemi i moguća rješenja, Institut za javne financije, *Newsletter*, br. 4 (veljača):1-35
- Petričić, Darko, 2000.: *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi: tko, kako, zašto*, Abak-Us, Zagreb
- Powelson, John P., 1998.: *The Moral Economy*, The University of Michigan Press, Ann Arbor
- PBZ, 2001.: *Macroeconomic Forecasts*, Privredna banka Zagreb, br. 11 (rujan) i br. 12 (prosinac)
- Raiser, Martin, 1999.: Trust in transition, EBRD Working paper, br. 39
- Rohatinski, Željko/ Vojnić, Dragomir (ur.), 1996./1997.: Process of Privatization in Croatia – Parts I and II, Open Society Institute – Croatia/ Central European University, Zagreb, mimeo
- Roland, Gerard, 2000.: *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms*, The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Roland, Gérard/ Verdier, Thierry, 1999.: Law Enforcement and Transition, William Davidson Institute Working Paper, br. 262, svibanj (<http://www.wdi.bus.umich.edu>)
- Russia Reform Monitor, 1998.: Admission of Failure: Architects of Western Bailout Change Tune, Warn of 'Crony Capitalism', br. 425, 5. travanj (<http://www.afpc.org/rrm/rrm425.htm>)
- Scott, James, 1976.: *The Moral Economy of the Peasant*, Yale University Press, New Haven
- Sen, Amartya, 1987.: *On Ethics and Economics*, Blackwell, Oxford
- Smith, Adam, 1759.: *The Theory of Moral Sentiments*, (ur. D. D. Raphael i A. L. Macfie), Indianapolis: Liberty Classics (1982.)
- Stiglitz, Joseph, 1999.: Whither Reform? Ten Years of the Transition, Annual Bank Conference on Development Economics, The World Bank, 28.-30. travanj 1999., Washington D.C.
- Šonje, Velimir/ Vujčić, Boris, 1999.: Croatia in the Second Stage of Transition 1994-1999, Croatian National Bank, Working Papers, br. 1 (prosinac)
- Štulhofer, Aleksandar, 1997.: Sociokulturni aspekt neslužbenog gospodarstva: između oportunitizma i nepovjerenja, *Financijska praksa*, (21) 1-2: 125-140
- Štulhofer, Aleksandar, 1998.: Što kultura ima s tim? Sociokulturni kapital, civilnost i hrvatsko gospodarstvo, u: Meštrović, Matko/ Štulhofer, Aleksandar (ur.): *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb: 161-172

- Štulhofer, Aleksandar, 1999.: Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996.-1998.: Povratak u budućnost, u: Čengić, Drago/ Rogić, Ivan (ur.), 1999.: *Privatizacija i javnost*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb: 87-113
- Štulhofer, Aleksandar, 2000.: *Nevidljiva ruka tranzicije: Ogledi iz ekonomske sociologije*, Hrvatsko sociološko društvo/ Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
- Švaljek, Sandra, 1999.a: bez naslova, u: Transition: Challenges and Opportunities for the Croatian Economy, *Croatian International Relations Review*, (6) 17: 5-7
- Švaljek, Sandra, 1999.b: Stroj za redistribuciju, *Banka*, (10) 11, studeni
- Thompson, Edward P., 1971.: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, *Past and Present*, (50) veljača: 76-136
- UNDP, 2000.: *Human Development Report: Croatia 1999*, Ekonomski institut, Zagreb
- UNECE, 2001.: *Economic Survey of Europe 2001*, br. 1, United Nations – Economic Commission for Europe, New York/Geneva
- Vehovec, Maja, 2001.: Informal Institutions in a Transition Economy: Does Business Ethics Matter?, *Journal des Economists et des Etudes Humaines*, (11) 1
- Vlada Republike Hrvatske, 2000.: Program rada Vlade Republike Hrvatske za razdoblje 2000. - 2004. godine, 8. veljače 2000., Zagreb (<http://www.vlada.hr>)
- Wilson, John Oliver, 1991.: Human Values and Economic Behavior, u: Etzioni, Amitai/ Lawrence, Paul R. (ur.) 1991.: *Socio-economics: Toward a new synthesis*, Armonk/ Sharpe, New York/London: 233-259
- World Bank, 2000.a: Croatia: Economic Vulnerability and Welfare Study, World Bank, Washington, D. C., lipanj
- World Bank, 2000.b: *Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate*, *The World Bank Report*, The World Bank, Washington, D.C. (<http://www.worldbank.org>)
- Zdunić, Stjepan, 1999.: Kako iz ekonomske depresije?, u: *VII. tradicionalno savjetovanje "Gospodarska politika Hrvatske: Što i kako u 2000. godini"*, Opatija 18.-19. studenoga 1999., Inženjerski biro, Zagreb: 65-86
- Županov, Josip, 1997.: Tranzicija i politički kapitalizam, *Hrvatska gospodarska revija*, prosinac: 1399-1408

Vojmir Franičević

*POLITICAL AND MORAL ECONOMY IN THE FIRST DECADE OF
THE TRANSITION IN CROATIA*

Summary

Using the analytical model and the categories of the American radical political economy as the starting point, the author analyses the dynamics of the economic changes in Croatia in the 1990s. Particularly significant for the understanding of that dynamics is one of its dimensions that the author, in line with classical political economy, calls the “moral economy of transition”. The basic institutional and social structure of the accumulation in Croatian economy of the 1990s was marked by state populism, clientelism and cronyism, the result of the HDZ’s model of “national capitalism” i.e. a specific collusion of the economic policy and the privatization. That model failed to address the major problems of development or to secure a satisfactory rate of economic growth. That is why the political-economic balance of Croatia’s first transitional decade is negative. The author concludes that the second decade requires a new political-economic model, one that will overcome the challenges facing the Croatian society: economic development, increased productivity, smaller government, reconciling the imperative of accumulation and the democratic legitimacy and the restoration of moral economy and trust.

Key words: Political economy, moral economy, institutional and social structure of accumulation, crony capitalism, privatisation, transition, path dependency, Croatia

Mailing address: Ekonomski fakultet, Trg J. F. Kennedyja 6, HR 10000
Zagreb. *E-mail:* vfrancevic@efzg.hr